E. Vilmos

E. Vilmos

Dunaharaszti, Magyarország
Az interjút készítette: Kis Réka
Az interjúkészítés időpontja: 2004. február – június

Életrajz

E. úr viszonylag alacsony termetű, ősz hajú, élénk barna szemű, érdeklődő, nyitott és közlékeny ember. Hosszabb beszélgetéseink alkalmával sem fáradt el látványosan, közös munkánkban szívesen vett részt, és fontosnak tartotta. A ház, ahol lakik, egy nem túl tágas, de gondozott telken áll, jól karbantartott, berendezése egyszerű, tiszta, otthonos.

Édesapám, F. Ignác tősgyökeres vidéki munkás zsidó családból származott, Pápáról. Apai nagyapám F. Ármin – vagy Herman –, nagyanyám pedig R. Franciska, Fáni. Nagyapám suszter volt, a testvére földműves volt, a nagymamám felmenői szintén vidéki földművesek voltak, ők is Pápán éltek. Eddig tudok időben visszatekinteni. Nem nagyon kutattam a család eredetét, megelégedtem azzal, amit láttam, és amit elmondtak, mert mindig jobban lekötöttek a jelen történései, régebben nem foglalkoztam a múlttal. A nagyszüleim családjáról, testvéreiről így nem nagyon tudok semmit. Nagyapám szeretett ugyan mesélni, de ha mesélt, főleg katonatörténeteket mondott – az olasz fronton járt az első világháborúban –, meg vidéki történeteket mesélgetett, de nem nagyon emlékszem már. Gyanítom, hogy a család nagy lehetett, mert azelőtt a zsidóknál nem volt szokás megakadályozni a gyerekszületést, ahányan jöttek, azok mind jöttek. Iskolai végzettségük nem nagyon volt a nagyszüleimnek, a nagyanyáim háztartásbeliként otthon voltak, a nagyapám a suszterséget kitanulta egy mester mellett, és azt csinálta egész életében. Nagyszüleim a századforduló környékén költözhettek Pestre, a gyerekeik már itt születtek, nem tudom pontosan, hogy mikor, de meg lehetne nézni a Páva utcai könyvekben, ott voltunk bevezetve [A Páva utcai templomkörzetről van szó. – A szerk.].

Az apai nagyszüleimet jól ismertem, mert közel laktunk egymáshoz: jó pár évig a Vágóhíd utcában laktunk mi is és a nagyszüleim is. Aztán ők átköltöztek a Vaskapu utcába, valamikor az 1930-as években, mi pedig a Ceglédi útra 1941-ben. Ezek a nagyszüleim túlélték a holokausztot, mindkettő a pesti gettóban szabadult fel. A nagyapám a háború után folytatta eredeti szakmáját: cipész volt. Végig otthon dolgozott, nem volt külön műhelye, otthon javította a cipőket. Arra mindig nagy kereslet volt, szegény ez az ország. Itt van egyébként még nálam is a vas kaptafa, még én is meg tudnék csinálni egy-két dolgot, ha muszáj lenne, de nem szoktam.

Nagyapám 71-72 évesen halt meg, 1948-ban, amikor én Izraelben voltam. Erre jól emlékszem, mert anyám megírta, hogy a nagyapám meghalt, nagyanyám pedig nagyon kétségbe van esve, és akkor én azt írtam neki, hogy ott kint egy kaddist mondattam érte. Nagyanyám aztán egy levélben boldogan megköszönte. Ez egy kegyes hazugság volt, azért, hogy részemről megnyugtassam. Ez a nagymamám nagy kort élt meg, olyan 90 év felett lehetett, amikor meghalt, de akkor már nem nagyon tartottuk a kapcsolatot. A temetésére talán elmentünk, nem tudom, nem emlékszem már. Akkoriban a szűkebb családi életem problémái annyira nyüzsögtek, hogy nem nagyon tudtam már odafigyelni. Ezt a nagyanyámat egyébként nem túlságosan szerettük, mert nem volt jó természete. Eléggé akaratos, irigy természete volt, nem volt szeretnivaló.

A nagyapám pont az ellenkezője, őt imádtam, egy tündéri, remek ember volt. Hadd meséljek el róla egy sztorit. A Ceglédi utca 26-ban lakott a már nős Imre fia, aztán férjhez ment Kati, a legkisebbik lánya. És mi, a család többi tagja még a Vágóhíd utcában laktunk ekkor. Kati oda ment férjhez, a T-ék is ott laktak, a Ceglédi úton. A Rózsi unokanővérem volt a koszorúslány, és ő meg a Laci bátyám taxival mentek át a Vágóhíd utcából a Ceglédi útra. Ott álltak a taxik a Vágóhíd utca elején: egy taxi, amibe beült az ifjú pár, és egy taxi, amibe beültek a többiek, a bátyám meg a Rózsi. A bátyám lehetett talán hat éves, a Rózsi, mondjuk, nagyjából ugyanannyi vagy egy kicsivel fiatalabb. A két taxi elment, és én meg három-négy évesen ott topogtam, hogy de én is akarok taxival menni. Ez egy jó három kilométeres út volt. És akkor nagyapám úgy, ahogy volt, fekete ruhában, fehér ingben, felültetett engem a nyakába, a bajuszába fogódzkodtam, és végig, végig ezen az úton elvitt engem az esküvőre, csak hogy ne bömböljek, amiért nem vittek taxival. Még ma is emlékszem, ahogy ültem a nagypapa nyakában, és fogtam a nagy bajuszát. Nagypapát nagyon-nagyon szerettük. Sokat mesélt, viccelődött, vidéki történeteket mesélt, meg sok első világháborús történetet mondott azokból az időkből, amikor a katona volt a K. u. K. hadseregben.

Anyai ágon hiányosabbak az ismereteim a felmenőimről, mert a nagyszüleimmel nem találkozhattam, a születésem előtt meghaltak mindketten, viszonylag fiatalon. Anyám apja L. Antal, anyja Springer Gizella volt. Annyit tudok róluk, hogy budapestiek voltak, de hosszabb ideig Bécsben éltek. Nem sokat hallottam arról, hogy mikor és milyen körülmények között kerültek oda – anyám elmondása szerint a nagyapám valami kereskedelmi tevékenységet folytatott, de nem saját üzletében, hanem megbízásból, ügynöki jelleggel. Arról sajnos nincs tudomásom, hogy mivel kereskedtek, és arról sem, hogy a visszatérésük után mivel foglalkoztak. Anyám születése után jöttek vissza Magyarországra – vagyis hát akkor még Osztrák–Magyar Monarchia volt –, szóval körülbelül 1905-ben jöttek vissza Budapestre. Hat gyerekük közül anyám volt a második, a legkisebbik pedig hét-nyolc éves lehetett, amikor a nagyapám tébécében meghalt, körülbelül negyvenöt éves korában. Hamarosan követte őt nagyanyám, aki 1925-ben halt meg. Tudom, mert ezzel kapcsolatban mesélte anyu, hogy nagyanyám, amíg élt, ellenezte az ő házasságukat, ami 1926 májusában volt, de akkor már nem szólhatott bele. A bátyám 1926 szeptemberében született – tehát anyu egy kicsit korábban elkezdte –, de mindezt nagyanyámnak már nem kellett megélnie.

Apuék nyolcan voltak testvérek. Apu legidősebb testvére F. Gyula volt, akit Lali bácsinak hívtunk. Nem tudom pontosan a születési adatait, de ő volt apu legidősebb bátyja. A felesége, Leonka néni zsidó volt, gyerekük nem lett, de szerettek volna. Emlékszem, hogy amikor Bandi öcsém megszületett, nagyon örökbe akarták fogadni, hetekig, hónapokig jártak hozzánk agitálni, hogy jó sora lesz, „adjátok nekünk, ne kínlódjon veletek”. De anyu így szorította magához, „enyém, nem adom, enyém, nem adom”.

Lali bácsi túlélte a háborút, a Rákosi-rendszert [lásd: Rákosi korszak] viszont már nem. Bútorasztalos volt, és volt neki a Jókai utcában egy nagyon jól menő kis üzlete. Azzal foglalkozott, hogy bútorokat javított, és eladta őket. Meglehetősen nagy vagyonra tett szert, és ez Rákosiéknak nem tetszett. Aztán az adócsalás volt az a dolog, amit bárkire rá lehetett fogni, ha valakit zavart, hogy az illető gyarapodni tud a munkájából. Tulajdonképpen őneki már nem kellett dolgoznia, mert ő dolgoztatott, vállalkozó volt, és ez volt az, ami nem tetszett a Rákosiéknak. Az eljárás úgy nézett ki, hogy kiküldtek egy adóellenőrt, és valamit ráfogtak. A bírósági tárgyaláson pedig a bírónak nem az volt az első szava, hogy „hogy hívnak, ki vagy”, hanem az, hogy „vagyonelkobzás”, és utána még öt év, amit Recsken vagy a jóisten tudja, hogy hol töltött. A felesége megvárta őt, és mikor kiszabadult, megpróbálta újrakezdeni az egészet, nekifogott újra, hogy teremtsen valamit, de ez már nem sikerült. Elvállalt egy galériaépítést, valahogyan lezuhant a létráról, úgyhogy megütötte a máját, és két hét alatt meghalt. Ez a Lali bácsi élettörténete. Ő körülbelül olyan 50-52 éves lehetett, amikor meghalt.

Apu következő bátyja F. Mór, Marci bácsi. Mellettünk laktak a Ceglédi úton. A felesége, Annus néni keresztény volt. Őt nem nagyon szerettük, mert irigy volt, buta volt, kilógott a sorból, még a többi sógornő között is. Három lányuk született meg egy fiuk: Rózsi, Giza, Irén és Tibi. Náluk – úgy tudom – mindegyik gyerek zsidó lett, tehát Annus néni lemondott a vallásáról. Egyébként nem voltak különösebben vallásosak, a mi családunkban nem nagyon tartotta senki szigorúan a vallási előírásokat. Marci bácsi tetőfedő volt eredetileg, de nem sokat dolgozott már abban az időben, mert amit lehetett munkatáborban tölteni, azt ott töltötte, és végül soha többé nem jött vissza.

Marci bácsi után következett apám, aztán Károly bácsi, aki valamikor 1905 után születhetett, egy-két évvel lehetett fiatalabb apámnál. Ez a Kari bácsi volt az az ügyes nagybátyám, aki végig megúszta itthon [a vészkorszakot], csak egyszer-kétszer volt katona, sikeres ember volt, az egészet sikerült elkerülnie. Egy lánya volt a Károlynak, az Edit, aki hat-nyolc évvel fiatalabb, mint én vagyok. Károly szakmáját tekintve zöldséges volt, amikor utoljára találkoztam vele, éppen főnökként dolgozott egy közértben. Úgy kezdte, hogy zöldséges kereskedőnél tanult, aztán maszek kereskedő lett. A háború előtt meg még utána egy darabig paprikát hordott fel kiskocsival vidékről, Pest környékéről, és árulta a Boráros téren. Ahol most a HÉV-állomás van, ott régen egy piac volt, neki azon a piacon volt egy standja, és ott árulta a paprikát. Aztán jött 1948, ez a bizonyos változás [lásd: kommunista hatalomátvétel Magyarországon], és akkor ő abba szépen beleilleszkedett. A Népszínház utcában, talán a Halászcsárda nevű vendéglő mellett volt a város egyik legnagyobb zöldséges üzlete, annak lett ő a vezetője, aztán közértes karriert csinált. [Pest]Lőrincen épített magának egy házat, fölnevelte a lányát. A felesége, H. Rózsi néni elég korán meghalt – ő is zsidó volt egyébként. Edit, a lánya, egy katonatiszthez ment feleségül, egy vörös hajú fiúhoz, és két tündéri gyerekük született. Most már biztos negyven körül vannak a gyerekek. Róluk se sokat tudok már, nem nagyon tartjuk a rokonságot. Szétszéledtünk, mindenkinek megvan a maga gondja-baja. Kari bácsi volt a családból az, aki anyagi helyzetéből kifolyólag tehetett volna valamit a többiekért, de soha nem tett, nagyon is anyagias volt, úgyhogy őt annyira nem szerettem.

Károly után következett Imre bácsi. Tőlünk a második lakásban laktak a Ceglédi út 5–7-ben annak idején, amikor már átköltöztünk mi is a Vágóhíd utcából a Ceglédi útra. De egész életemben talán ötször ha láttam Imre bácsit, nem többször. Azt sem tudom, hogy mi volt a foglalkozása. Azért nem tudom, mert mire én őket jobban megismerhettem volna – 1941-ben kerülünk a Ceglédi útra –, akkor már a férfiakat bőven vitték el. Ő is végig munkaszolgálatos volt, ugyanúgy, mint apu meg

mint az ilyen korú zsidó férfiak akkoriban. Az utolsó hír róla, hogy a Dunántúlon február környékén, tehát, amikor a németek már mentek kifelé, egy orosz aknatámadásnál a bal karját leszakította egy akna, és ott halt meg. Hazajött egy bajtársa, aki kötelességének érezte, hogy jelezze a családnak, hogy ne várják. Hogy hol van eltemetve, én már arra nem emlékszem, pedig megmondta a bajtársa. Az embernek annyi halottja volt, hogy úgysem tudta volna végigjárni akár egy szál virággal az áldozatait. Imre bácsi keresztény nőt vett feleségül, Mariska nénit, aki szövőnő volt. Két fiuk született, Zoltán és Laci. A két fiú közül az egyik ellenforradalmi tevékenységért börtönbe kerül. 1956-ban volt a balhé [lásd: 1956-os forradalom], akkor a Zoli a másik oldalon állt, és miután leverték a forradalmat, hét esztendőt kapott. Aztán hogy letöltötte-e vagy nem, azt nem tudom.

A következő a sorban F. Sándor. Neki zsidó felesége volt, a D. Szerén néni. A Lujza utca 6-ban laktak, és a Teleki téren volt cipős standjuk, nagyon jómódú emberek voltak. Sanyi bácsi abba nősült bele, odaköltözött hozzájuk, és ezt a cipész dolgot csinálta ő is, ameddig csinálhatta. Aztán következett ugyanaz a munkaszolgálatos történet, ami az egész családunkban jellemző volt, és az lett a vége a Sanyi bácsi esetében, hogy eltűnt a Szovjetunióban, nem tért vissza soha többet. Szerén néni nem nyugodott bele, 1945-ben elkezdte keresni. Mivel a D-ék jól álltak anyagilag, Szerén néni megtehette, hogy kiutazzon utána kutakodni a SZU-ba, kétszer is járt kint, de sajnos hiába. Egy gyerekük volt, de hogy hogy hívták, azt már nem tudom.

Apám következő öccse József, úgyszintén ugyanez a sors. Ott laktak ők is a Ceglédi úton, a 2-es épületben. A Józsi bácsinak volt egy keresztény felesége, a Tusi néni, aki csípőficamos volt, az egyik lába egy kicsit rövidebb volt, mint a másik. Otthon volt mint háztartásbeli, és nevelte a gyerekeket, akik kisebbek voltak, mint én. Nem tudok már róluk semmit. Annyit tudok, hogy Tusi néni el tudta rejteni a gyerekeket, senki nem sejtette róluk, hogy kik, mik, és megmaradt a két gyerek. Józsi bácsi viszont nem került elő soha, szintén a SZU-ban tűnt el, többet nem hallottunk róla.

A nyolcadik gyerek, apu legkisebb testvére a Kati, aki 1917-ben született. Ő túlélte a holokausztot, most halt meg pár éve. Férjes nevén úgy hívták, hogy T. Lászlóné, keresztény emberhez ment feleségül, és szintén ott laktak a Ceglédi utcai telepen. Gyerekük nem lett. A férje, T. Laci valami segédmunkás volt a bútorgyárban. Eléggé ivott, csodálkoztunk is rajta, hogy hozzáment. A Kati használtcipő-kereskedő volt, az Ecserin volt neki standja, és még emlékszem, hogy ott jártam nála 1985-ben, hogy személyesen adjam át az első feleségem temetésére az értesítést, mert ő ismerte és szerette is Klárit. Azután még azt hiszem, egyszer találkoztam vele, szintén nagyon régen. Ugyanaz lett, mint a többi rokonnal. Pedig a háború előtt mi, akik egymás közelében laktunk a Ceglédi úton, közeli kapcsolatban voltunk. A nagyszülőket is rendszeresen látogattuk, összetartó család voltunk. Utána viszont szétszéledtünk, mindenkinek megvolt a maga gondja-baja. Lehet, hogy nem jó így, de így alakult.

Ez tehát apu családja. Megmaradt Károly, Lali, Kati meg apu. A többiek odavesztek. Négyen haltak meg közvetlenül a holokausztban – munkaszolgálatban, a háborúban vagy lágerben – és egy a Rákosi alatt, a politikai helyzet változása miatt [Mint az elbeszélésből kitűnt, az apa testvérei közül senki nem halt meg táborban, mindenki a munkaszolgálat során tűnt el. – A szerk.].

Anyunak öt testvére volt. Közülük egy volt idősebb nála, a bátyja, akit L. Mártonnak hívtak. Ő is itt lakott Budapesten, nős volt, a felesége Aliz néni volt; nem tudom már a vezetéknevét, azt tudom,

hogy ő is keresztény volt. Anyám nagyon haragudott rájuk, mert nekik már akkor kilenc gyerekük volt, és nagyon rosszul ment a soruk, élhetetlen emberek voltak. Márton bácsi egy olyan kis hadarós, nem túl sikeres emberke volt, szegény, Aliz néni meg annak a felét sem érte talán, mint a nagybátyám. Nem voltunk jó kapcsolatban egyébként sem, mert anyám mindig olyan dehonesztálóan beszélt róluk, Márton bácsit egy kicsit hülyének tartották a családban. Irma néni – anyám legkisebbik húga, aki egy módosabb emberhez ment feleségül – azért támogatta őket szociálisan, amennyire tudta. Irma néni férjének egy jól menő szíjgyártó műhelye volt, és Márton bácsi is neki dolgozott, ameddig tehette. Aztán jöttek a behívók, és végigjárta a zsidó férfiak akkori szokásos kálváriáját: egyik munkaszolgálat a másik után, a végén pedig nem tért vissza. Egy szerencsésebb bajtársa mondta el, hogy kutyákkal tépették szét élve. SS-ek uszítottak rá feldühödött kutyákat, itt, Magyarországon, valahol a Dunántúlon. Ő tehát így pusztult el. Hogy mi lett a feleségével, és azzal a sok gyerekkel, akiknek a nevét sem tudnám elsorolni, arról nincs tudomásom, nem kerestük egymást. Egy unokatestvéremmel találkoztam később közülük valamikor az 1970-es években, Kőbányán. Akkor ellenőrként dolgoztam a Belkereskedelmi Szállító [Szállítási] Vállalatnál, tüzelőszállítási panaszokat vizsgáltam, és ez az unokatestvérem egy ilyen panaszt adott be. Én megismertem őt, ő engem – azt hiszem – nem. De beszélgettünk azért egy keveset, mert írt egy könyvet, rengeteg kézirata volt, és – nem tudom, miért – rám akarta bízni. Aztán megszakadt a kapcsolatunk, nem hiszem, hogy él még.

Ilonka néni a következő a sorban, anyám legnagyobbik húga. Őt nagyon szerettük, jól ismertük, mert elég sokat lakott velünk. Az első férje W. József volt, és született három gyerekük: Éva 1927-ben, Laci 1928-ban, mint én, és Robi olyan 1931 táján születhetett. Aztán ők elváltak, és válás után a kisebbik fia, Robi az apjával maradt, a VIII. kerületben laktak, a József utcában. Van ott a József utcában egy katonai börtön – legalábbis akkor katonai börtön volt, nem tudom, hogy most mi van ott, lehet, hogy már nincs is meg az épület. Akkoriban ott tartották a lelőtt, de még életben maradt ellenséges bombázók személyzetét. Mellette volt egy kis földszintes ház, abban voltak Robiék. Amikor a börtönt egy bombatámadás érte, a hatalmas beton teteje rácsúszott a kis, földszintes házra. Majd egy hét múlva találtuk meg az unokatestvéremet – én is ott voltam, és segítettem kibontani a leomlott falakat –, egy padon ült az apjával és sokadmagával, megfulladva. A levegőhiány miatt pusztultak el. A nagyobbik fiáról, Laciról nem sokat tudok. Ő túlélte a vészkorszakot, és később katonatiszt lett, ennyit tudok róla.

Ilonka néni, miután elvált, a másik két gyerekkel hozzánk költözött, a Vágóhíd utcai kis ötször ötös lakásunkba, abba az egy szobába, ahol néha tíznél is többen laktunk. Aztán élt egy darabig a Vágóhíd utca 22-ben, az utca másik oldalán, Cs. Lajosnál, aki az élettársa volt, és akivel korábban nálunk is lakott.

Aztán 1944-ben, amikor április 30-ig el kellett foglalni a csillagos házakat, Ilonka néni újra hozzánk költözött – akkor már persze a csillagos házba –, és magával hozta a lányát is, így újra egy lakásba kerültünk. Éva azelőtt pár évig Gyömrőn lakott egy péknél, aki örökbe fogadta őt, és meg is keresztelte. Így ő egészen a második zsidótörvényig [lásd: zsidótörvények Magyarországon] kereszténynek számított, de a második zsidótörvény után visszaminősült. Az a gyömrői család nem tudta őt elrejteni, mert túlságosan jól ismerték őket a faluban, tudták, hogy ki ő. Aztán hogy mi volt a pontos helyzet, hogy nem tudtak segíteni, vagy nem is akartak, azt már én nem tudhatom. Éva mindenesetre odakerült hozzánk, az Auguszta-telepre. Egy meseszép, nálam egy évvel idősebb, fehér bőrű, igazi szépség volt. Egy gyönyörű zsidó kislány: fekete szem, fekete haj, csodálatos. Ezt

azért hangsúlyozom, mert mellettünk lakott akkor az Auguszta-telepen egy család, úgy hívták őket, hogy Oroszlánék. Volt ott egy tőlem egy évvel idősebb fiú, Pali, és egy sokkal – olyan négy-öt-hat évvel – idősebb lány, akit szintén Évának hívtak. Palival mi eleinte jóban voltunk, mert egymás mellett laktunk, viszonylag jó viszony alakult ki köztünk, mióta odaköltöztünk. És aztán Éváék megjelentek, és a Pali szeretett volna Évával beszélni, de Éva visszautasító volt, nem kellett neki a Pali. A Pali minket kapacitált, hogy járjunk közbe, de persze nem érte el a célját. Hogy miért nem, az érthető. Paliról ugyanis tudni kell, hogy egy olyan ember volt, aki 1944 nyarán, amikor a Népszínház utcában felkelés tört ki, és harcok voltak két-három csillagos ház lakói és a helyi nyilas hatalom [lásd: nyilasok] között, akkor a Pali ennek a nyilas gárdának a tagja volt [Minden bizonnyal egy későbbi, a nyilas hatalomátvétel utáni eseményre gondol, lásd: Teleki téri pogrom. – A szerk.]. És Pali képes volt éppen nekem mesélni, hogy azt próbálta meg kikísérletezni, hogy hány embert visz át egy golyó, ha szépen egymás mögé állítja őket. Később aztán az SS-hez állt be, 1945-ben valamikor hazajött, a nővére lett ellene a koronatanú, hogy ez egy tömeggyilkos, és úgy tudom, ki is végezték.

1944. december 1-jén – lehet, hogy a dátumra rosszul emlékszem, de így emlékszem – a 14 évnél idősebb zsidó nőknek be kellett vonulni, meg volt a plakáton jelölve, hogy hova [Randolph L. Braham szerint több alkalommal is felszólították a budapesti zsidó nőket munkára: 1944. október 22-én minden 18 és 40 év közötti – tehát 1904 és 1926 között született – nőt; november 2-án a 16 és 50 év közötti – tehát az 1928 és 1894 között született (varrni tudó) nőket; november 3-án ismét elrendelték a 16–40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra”. Lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.] Akkor Ilonka néni és Éva bevonultak, és a Bécsi úti téglagyárból gyalogmarsban elhajtották őket Bergen-Belsenbe [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Karácsony előtt értek oda gyalog, nagyjából akkor, amikor a bátyám, Laci is megérkezett ugyanoda, de ő kivételesen vonattal. Laci karácsony táján még látta Ilonka nénit Bergen-Belsenben, és sikerült szót váltaniuk is. Egy drótkerítés választotta el a női meg a férfi lágert, és az a harminc-negyvenezer ember, aki ott volt, mind törekedett a kerítés mellé, hogy hátha ott találja egy rokonát, vagy talál ott valami hírt. Laci és Ilonka néni így találkoztak össze a kerítés mellett, ahol Ilonka néni elzokogta, hogy Évát tegnapelőtt elvitték tiszti bordélyba. Csak annyit mondott el róla a kápó, hogy oda vitték, és hogy soha többé senki nem fog már vele találkozni, mert ezeket a szép, csinos fiatal lányokat, akiket ilyen céllal visznek el, addig használják, ameddig csak lehet, és utána elgázosítják. Sem őt, sem Ilonka nénit nem láttuk soha többé, mindkettejüket elfüstölték. Bátyám ezt úgy mesélte el, hogy alig tudott beszélni a zokogástól, folytak a könnyei. Nagyon szerettük Ilonka nénit.

Szintén nagyon szerettük L. Józsi bácsit, aki anyám öccse volt. Igazi lélek-ember volt, egy igazi érzékeny, kifinomult jellem. Én először vele voltam operában. „Mamsikám – így hívta anyámat –, öltöztesd fel ezt a két srácot, elviszem őket az operába.” Anyám megstoppolta a zokninkat, szépen felöltöztetett, és elmentünk Józsi bácsival az operába. Gyönyörűen hegedült, és nagyon szerette a zenét. Emlékszem rá, ahogy mondta: „Csukd be a szemed, fiam, mert ezt nem látni kell, hanem hallani. Ha becsukod a szemed, szebbet fogsz látni, mint amit ott mutatnak neked, mert befelé kell nézni, és akkor szebb lesz.” Sokat lakott velünk, és azokban az időkben talán még több pénzt is adott haza, mint apu. Nagyon szeretett minket, és sok szép gyerekkori emlékem fűződik hozzá. A Cinka húgomnak a beceneve is tőle származott. Cinkát egyébként Gizellának hívják, de kiskorában

mindig a Cinka Pannához hasonlították, ahogy ott ült a gyerekkocsinkban, abban a kis kocsiban, ami mindannyiunkat kiszolgált, miután Józsi bácsi időnként generálozta, rendbe tette [Czinka/Cinka Panna (1711?–1772) – cigányzenész, az egyetlen ismert női prímás volt. – A szerk.]. Amikor Cinka született, átfestette pirosra, és három árvácskát festett rá gyönyörűen, ez volt akkor a karácsonyi ajándék. Egy másik alkalommal összeszedetett velünk még nyáron ilyen lapos üvegcserepeket meg porcelánt, amit találtunk, és azokból karácsonyra egy ekkora xilofont csinált nekünk. Tudott üveget vágni, ügyesen összerakta, és egy szép hangszer lett belőle.

1940 körül a festő-mázoló szakmában iparengedélyt akart kapni, ezért úgy döntött, hogy átkeresztelkedik. Még a keresztapjának a nevét is tudom: Dr. Usetty Béla, IX. kerület, Üllői út, ott lakott. Ő hivatásos keresztapaként tevékenykedett, ez ugyanis egy jó üzletág volt annak idején. Több tized- vagy századmagával művelte ezt a mesterséget. Ezek az emberek kemény száz pengőkért vállalták annak idején a keresztapaságot [Dr. Usetty Béla (1887–?) jogi és államtudományi doktor, Ferencvárosban működő ügyvéd, igen szertágazó tevékenységet fejtett ki: 1926-tól parlamenti képviselő volt a Nemzeti Egység Pártja programjával; a fővárosi törvényhatósági bizottság örökös tagja volt, 1935–1940 között a BSzKRT elnöke volt, 1939–1944 között a Magyar Labdarúgó-szövetség /MLSZ/ elnöke volt. – A szerk.]. Józsi bácsi egyébként még a kikeresztelkedése előtt egy keresztény nőt vett feleségül, J. Erzsébetet, akinek az apja egy OTI-főtanácsos volt. Az OTI az SZTK elődje volt, és a főtanácsos az nem is egy olyan kis emberke [OTI – Országos Társadalombiztosító Intézet; 1929-ben kezdte meg működését. – A szerk.]. A lánya pedig szerelmes lett Józsefbe, és hozzáment feleségül. Aztán oda is költözött Józsi bácsi, a Gyáli úton laktak, amíg együtt voltak. Talán két-három évig volt a felesége, utána elváltak. Született egy lányuk, akinek nem tudom már, hogy mi volt a neve. Életemben talán kétszer ha beszéltem vele, mert ők egy osztállyal feljebb éltek. Miután elváltak, Józsi bácsi hozzánk költözött, a Vágóhíd utcába. Lett aztán neki egy második felesége is, akit úgy ismert meg, hogy volt a Ludovika-kerttel szemben egy étkezde, egy Z. nevű tulajdonossal. A Józsi bácsi nálunk lakott, de külön kosztolt, ebbe az étkezdébe járt enni. És volt ott egy lány, akit megismert, valami kiszolgáló vagy a tulajdonosnak valami rokona, nem tudom, és elvette feleségül. De ez sem tartott sokáig, mert aztán kezdődtek a munkaszolgálatok, és Józsi bácsi bevonult fehér karszalagosnak [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Többet lakott együtt velünk, mint a feleségeivel. Nálunk lakott, amikor megkeresztelkedett, nálunk lakott, amikor a második feleségét megismerte, nálunk lakott, amikor vitték a munkaszolgálatokra, és hozzánk jött akkor is, amikor hazaengedték egy-egy rövid időre. Rá később vonatkoztak ezek a bevonulási parancsok, mint apámra, mert kikeresztelkedett, de aztán csak elvitték őt is, és ugyanúgy megölték, mint a többi milliókat. 1945 februárjában agyonlőtték. Visszajöttek a bajtársak, akik felszabadultak, és mesélte az egyik, hogy álltak, azt hiszem, Sopronkőhidán, a hippisnél – ez az átkutatás, amikor ki kellett rakni aranyat, pénzt, mindent –, és a Józsi bácsi szomszédja ledobott a földre száz pengőt, mert abban reménykedett, hogyha rálép, a talpa alatt el tudja rejteni, és meg tudja menteni. Tehát ledobta maga mellé, és valahogy addig topogtak, amíg a Józsi bácsi lépett rá véletlenül, és ahogy észrevették, azonnal lelőtték. Ami vele történt, az példa egy tipikus zsidó sorsra, egy olyan zsidó ember sorsára, aki mindent, ami lehetséges megtett annak érdekében, hogy túlélje ezt a korszakot, hogy kimaradjon ezekből a dolgokból. Józsi bácsi egy csupa szív, csupa lélek ember, aki mindig példásan szép életet élt, akit a kilencedik kerületi plébános megkeresztelt, aki bőven adományozott katolikus templomépítésre, aki mindent elkövetett, hogy megmeneküljön, és aki végül mégis meghalt…

A következő testvér anyáméknál a Rózsi néni, ő 1913-ban született. Sz. Istvánné lett, a férje keresztény, de kommunista. A Rózsi néni gyerekei mind katolikusok, ő lemondott a vallásáról, talán meg is keresztelkedett, és később sem tudta róla senki, hogy zsidó. A három gyerekük közül a Laci velem egyidős, Giza 1933-ban született, Ferkó pedig olyan 1935-37-ben született. A Rózsi néni is és a gyerekek is túlélték a háborút. A Pista bácsi családjánál voltak, olyan környezetben, ahol senki nem tudta róluk, hogy milyen származásuk van, jelentkezni nem jelentkeztek, úgyhogy ők kimaradtak ebből az egészből. 1944. karácsony tájékán, a Budapest körüli ostromgyűrű bezárulása előtt leköltöztek Kecelre, a férje családjához, és ott élték meg a felszabadulást, utána is ott laktak egy darabig [Kecel – Nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben. – A szerk.]. A felszabadulás után egy időre mi is lementünk hozzájuk Kecelre anyámmal, amikor még apu és Laci nem volt itthon.

A férjéről, Pista bácsiról annyit tudni kell, hogy részt vett az illegális kommunista mozgalomban, és a Szálasi-időben fölvitték a Majesticbe, ahol a nyilas verőközpont volt, és nyomorékká verték [Majestic – ebben a Svábhegyi panzióban, a Karthauzi u. 4. szám alatt voltak egyébként Eichmann és a „magyar Gestapo” irodái is. – A szerk.]. Hajlott hátú lett egész életére, félig nyomorékon élte meg a felszabadulást. A Rózsi nénivel nagyon rosszul éltek, mert örökösen ment az, hogy „a mozgalommal vagy, meg börtönben vagy, és nem a családodat tartod el”. Ez igaz is volt, és akkor jött a válási probléma, és ott maradt Rózsi néni a három gyerekkel, és egyedül fölnevelte őket. Pista bácsi a Nemesfémipari Szakszervezet titkára lett, miután az előző titkárt egy 1938-as vagy 1939-es nemesfémiparos sztrájkban elvitték és agyonverték. Amikor ezüstművességet tanultam, a bátyámmal én is eljártam ebbe a szakszervezetbe, de a Pista bácsi nem a mi főnökünk volt, mert mi az ifjúsági tagozathoz tartoztunk, ő pedig a nagyfőnök volt. Szakmáját tekintve ő is ékszerész, ötvös volt. A felszabadulás után rövid ideig a pénzverde igazgatója volt. A legnagyobbik gyerekük, Laci az egyik kerületi pártbizottság utolsó titkára volt. Korábban szíjgyártóként dolgozott, a Rákospalotai Bőrkonfekcióban kollégák voltunk. Annak lett először a párttitkára, aztán üzemi párttitkárból lett kerületi párttitkár, több perióduson át, egészen a rendszerváltásig. Giza a Magyar Televízió Gyermekosztályának a vezetője lett a Kádár-időkben [lásd: Kádár-korszak]. Ferkó pedig rendőrtiszt lett, de róla sem hallottam már régóta. Legutóbb a József Attila telepen laktak, de nem tudom, hogy most mi van velük.

Anyám legkisebbik húga Irma néni, aki hét-nyolc éves lehetett, amikor a szülei meghaltak, és akit anyám vett ki kilencévesen az árvaházból, és ő nevelte 17-18 éves koráig, addig, amíg férjhez nem adta. Akkor még ilyen volt, hogy házasságközvetítő a zsidóéknál. Miután nálunk sorra jöttek a gyerekek, és apám hol dolgozott, hol nem, mert munkanélküliség volt ám – ez az 1929-es gazdasági világválság utáni időszak, mikor még nem kezdődött meg a háborús felkészülés –, akkor anyám azt találta ki, hogy szerez Irma néninek egy olyan férjet, aki tisztességes életet tud biztosítani számára. Nagyon okosan gondolta ezt ki, mert elég rendes élete lett Irma néninek. Nagyon tisztességes, nagyon elfogadható eljárás volt ez szerintem, mert megadta a módját, hogy életben tudjon maradni. Tehát házasságközvetítőn keresztül találta neki anyám V. Imrét, a szíjgyártót, aki keresztény volt. Ez a házasságközvetítés persze nem az a régi, hagyományos zsidó házasságközvetítés volt. Volt ugyanis egy olyan régi vallási szokás, hogy a két fiatal a házasságkötés előtt nem is találkozik, csak ott, a haszenén [Jiddis: esküvő. – A szerk.]. Nincs előtte bemutatkozás meg semmi, csak amikor összetörik a poharat, és mondják, hogy „Mazel tov”, akkor látják meg egymást, akkor aztán kiderül, hogy lesz mazel, vagy nem lesz [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A házasságközvetítő pedig megkapja a baksisát, mert ezt nem ingyen csinálja, falukat

jár és szerzi a feleket, hát az nagy munka! A családban nálunk nem tudok példát mondani ilyen esküvőre, ehhez vallásosabbnak kellett lenni. Az Irma azért közvetítőn keresztül ment férjhez, mert ebben az esetben volt egy probléma, amit meg kellett oldani. Irma néni részéről az volt a probléma, hogy szegények voltunk, az Imre bácsi részéről pedig az, hogy ő tudta, hogy neki másképp nem megy, mert ő is hozza a maga baját: elöl-hátul hordott egy húszcentis púpot, és volt egy 15-16 éves lánya – majdnem annyi idős volt, mint Irma néni –, aki mellé kellett valaki. És Imre bácsi elvette feleségül Irma nénit. Neki szíjgyártó mesterként elég jól ment, és azokban az ínséges időkben az egész családot ő látta el munkával, de nem kell annyira hálásnak lenni érte, mert azért ki is használt minket. Ez olyan munka volt, hogy otthon lehetett csinálni. Mindannyian otthon csináltuk, aztán beszállítottuk Imre bácsihoz, és megérte neki minket dolgoztatni, mert olcsóbban dolgoztunk, megbízhatóbbak is voltunk, gondolom én, mert üzletember volt. És később derült ki, hogy több évig dolgoztatott minket úgy, hogy nem jelentett be. Amikor Rózsi néni a nyugdíját intézte, akkor tudta meg, hogy az Imre bácsi két napra bejelentette az embert, aztán három napra nem, hogy ne fizessen utána adót. És aki több évet dolgozott nála, annak ez nagy kiesés volt. Aztán még azért se nagyon szerettük a családban, mert eléggé italos volt. De Irma néninek mindenesetre elég tisztességes életet tudott biztosítani anyagi szempontból. Eleinte bent lakott a Vágóhíd utca 22-ben, aztán amikor kezdett jobban menni az üzlete, akkor Erzsébeten, a Baross utcában vett egy házat, meg egy kis műhelyt, és Irma néni úriasszony lett mellette [Erzsébet – ekkor még: Pestszenterzsébet – megyei város volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1930-ban 68 000 lakossal. – A szerk.]. Szegény Irma néni, soha nem fogom elfelejteni, amikor abból az anyagi helyzetből átkerült egy másikba, egy szíjgyártó mester mellé, saját házba… Már olyan hét-nyolc éves lehettem, amikor kapott Irma néni egy villanyvasalót, mert ők ugye burzsujok voltak. Egy villanyvasaló 1935-36-ban annyit jelentett a mi körünkben, mint másnak egy sorház az Andrássy úton. És mikor megkapta a villanyvasalót, a konyhaszekrény tetejére tette. Aztán egyszer nekiment a konyhaszekrénynek, és az megbillent, és mivel nem akarta, hogy tönkremenjen a vasaló, hirtelen mást nem tudott csinálni, alátette a lábát, hogy megvédje az ütéstől, és hét darabra tört a lábfeje, meg a vasaló is tönkrement. Ilyen dolgok voltak.

Irma néni aztán nevelte barátnőként Imre bácsi lányát, aki majdnem vele egykorú volt. Úgy hívták, hogy V. Irén, és színésznő lett belőle. A Kádárék idején még játszott, még olvastam a nevét színházi plakátokon. A férje, Ny. Feri szerepel még mindig a tévében, inkább szinkronokban. Irma néninek is lett két gyereke: Imre az idősebbik, Ferkó a fiatalabbik. Imre később szíjgyártó lett, velem dolgozott a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetben. Az apja is és ő is alapító tagjai voltak a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetnek, és ő volt az egyik jótállóm, amikor én is a szövetkezethez mentem dolgozni. Akkoriban a szövetkezetekbe bejutni nagyon nehéz volt, mert sokkal jobban lehetett keresni, mint az állami vállalatoknál. Azelőtt a Rákospalotai Bőrkonfekcióban dolgoztam Irma nénivel együtt, aki közben elvált Imre bácsitól, mert az rettenetesen ivott. Úgy 1950-től dolgozott Irma néni a bőrkonfekcióban, és ott ismerkedett meg O. Joachimmal, akivel később össze is házasodtak. Újpesten laktak. A családi temetéseken még egy darabig láttam őt, de a Manyi testvérem temetésén már nem volt ott, akkor már beteg lehetett. Azt hallottam, hogy tavaly halt meg.

Anyáméknál hárman élték túl a holokausztot a hatból. Az apai oldalon is és az anyai oldalon is a gyerekek többnyire megmenekültek, ami talán azért sikerült, mert a házastársak között sok volt a keresztény. Sok esetben a gyerek is keresztény lett. Abban az időben, a háború előtt-alatt a vegyes

házasságoknál – ha nem azonos vallásúak voltak a felek – egy úgynevezett vallásegyezséget kellett kötniük, a nélkül a polgári esküvőt nem tudták megtartani. Egy nyilatkozatot kellett aláírnia annak a félnek, amelyik lemondott a vallásáról, vagy valami olyasmi lehetett, hogy a gyerekek az azonos nemű szülő vallását kapták. Apám testvérei közül kereszténnyel kötött házasságot Mór, Imre, József és Kati, anyáméknál pedig őt kivéve mindenki. Ezt azért jelentős kihangsúlyozni, mert részben ennek köszönhető, hogy az itthon maradt házastárs el tudta rejteni a gyerekeket, és a leszármazottak nem jöttek gettóba, nem kerültek lágerbe. [Az 1944. november 29-én kelt BM rendelet értelmében a Budapesten élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak a VII. kerületben kijelölt gettóba kellett költözniük. Sárga csillagot az 1941:XV. tc. alapján zsidónak minősülő személyeknek kellett viselniük. A rendelet tehát a vegyes házasságban élő zsidónak minősülő személyeket és leszármazottaikat is érintette. 1945 elején a nyilas parlament felhatalmazta a zsidókkal házasságban élő keresztényeket, hogy minden következmény nélkül elválhatnak házastársaiktól. A törvény azt is előírta, hogy aki erre nem hajlandó, a zsidóellenes rendelkezések hatálya alá kerül. – A szerk.]

Így nézett hát ki a szüleim családja. Egy-két kivételtől eltekintve nagyon összetartó, nagyon normális emberkék voltak. Az élet belekényszerített minket nehéz helyzetekbe, a Ceglédi úton is, meg még a Vágóhíd utcában is, amikor tizenöten laktunk, a Kiserdő mellett, és népkonyhán ettünk, de azt is lehetett úgy megélni, hogy az ember ember maradjon. Igyekeztünk egymás mellett lenni, egymáson segíteni, összetartani, ameddig a sors engedte.

Édesanyám, L. Mária most május 31-én lenne száz éves, született 1904-ben, meghalt 89 éves korában, 1992-ben. Édesapám, F. Ignác 1905-ben született, és 1965 nyarán halt meg. A szüleim úgy ismerkedtek meg, hogy mindkettejük családja ott lakott a Vágóhíd utcai telepen: anyuék fenn a dombon, apuék lent a domb alatt, és mivel nagyjából egykorúak voltak, egy társaságba jártak. Miután összeházasodtak, beköltöztek ott a telepen ebbe a korábbi bérlő halála miatt megüresedett lakásba, amit a kerületi elöljáróság – úgy hívták régen a tanácsokat – kiutalt nekik, mert szintén népes volt a család mindkét részről. Anyám, mint már említettem, a házasságkötésük után magához vette az árvaházból a legfiatalabb húgát [Irma], aki azért került a zsidó árvaházba, mert nem volt olyan felnőtt testvére, aki törvény szerint nevelhette volna. Anyám bátyja, Márton bácsi, aki két-három évvel idősebb volt, talán kivehette volna, de ő nem volt alkalmas arra, hogy elvállalja a nevelését. Anyám volt a családban az éceszgéber [Jiddis: tanácsadó. – A szerk.]. Ő egyébként kalaposnak tanult – akkor még volt ilyen szakma, úgy nevezték őket, hogy masamódok. Aztán még egy szakmát elkezdett, ékszertokkészítőként dolgozott egy Belgráder nevű cégnél, amikor még olyan három-négy éves lehettem. De többnyire otthon volt, háztartásbeliként, mert a család ellátása kitöltötte az idejét. Sokan voltunk testvérek, pedig az akkori idők nem kedveztek az ilyesminek. Csak hát anyu az a tipikus polgári származék volt, aki sajnos lecsúszott, és nem ebben a világban élt, szegény, pedig kellett volna. Mondok egy példát. Apám valamivel racionálisabb volt, és amikor egy gyerek – a bátyám – már megvolt, és anyám bejelentette, hogy lesz még egy, akkor apu azt mondta, hogy valamit tenni kell, mert ebben a világban nem lehet ezt vállalni. Apu akkor bádogosként dolgozott, hozott előleget, találtak egy bábát a Rókus kórházban, aki elvállalta a dolgot, és megállapodtak, hogy mennyiért. Mikor elindultak a bábához, a villamosra már nem volt szabad levenni a pénzből, mert nem lett volna elég, így aztán gyalog mentek a Népszínház utcán. És a Népszínház utcában az egyik sarkon – anyám nagyon sokszor mutatta nekem később azt a helyet – lógott egy kereskedőnél vállfán egy bricsesznadrágos öltöny. Anyámnak megtetszett, és

rábeszélte apámat: „Te, tartsuk meg ezt a gyereket, és vegyük meg inkább ezt a ruhát. Életedben még nem volt ilyen öltönyöd.” Így lettem én. Ez igaz történet.

Anyu imádott olvasni, nagyon olvasott volt, és kilógott a környezetéből szellemi szinten még az azonos vallásúak között is. Sokszor volt olyan, hogy „fiam, mosogass el, mert nem tudom letenni a könyvet”, vagy „pucold meg azt az öt kiló krumplit, amíg ezt elolvasom”. Ilyenkor én elmosogattam, vagy megfőztem a kaját, szívesen segítettem neki. Anyu a világ legjobb anyuja volt – ha még eddig nem mondtam volna. Csak a jóra tudott tanítani. Dolgozni nem dolgozott, mióta az eszemet tudom, mert mindig vagy terhes volt, vagy szoptatott, de amit tudott, mindent megadott nekünk. Nagyon ügyes technikája volt például az adományok beszerzésére. Voltak akkoriban ilyen karitatív akciók, hogy nagy tam-tam mellett osztottak szegényeknek lisztet, ezt-azt, meg voltak lehetőségek az elöljáróságnál is, és egy kis ügyességgel hozzá lehetett jutni különféle segélyekhez. Anyu pedig nagyon ügyes volt, tudta mindig, hova kell menni, mindent el tudott intézni. Nem az apu munkájából éltünk meg, hanem az anyu leleményességéből.

Apám vidám természetű, optimista ember volt, mindig tele tervekkel, annak ellenére, hogy nehéz élete volt. Mindig a pozitív oldalát látta mindennek és reménykedett. Szerette az életet, szerette a gyerekeit, a családját. De a munkát azt nem, mert azt tartotta, hogy munkából nem lehet megélni, és ez abban az időben igaz is volt. Inkább mindig álmodozgatott, tervezgetett. Mindig ajser akart lenni, ha én egyszer gazdag leszek [Ajser – jiddis: gazdag. – A szerk.]… Van az a vicc az egyszeri üveges tóttal, aki visz a hátán három tábla üveget, és elgondolja, hogy „ha ezt a három tábla üveget bedolgoztam, annyi pénzem lesz, hogy legalább hat táblával tudok venni. És ha azt is, akkor már tizenkettőt, utána meg lesz huszonnégy”. És akkor földhöz vágja a három tábla üveget, mert a rossebnek kell már egy ilyen gazdag embernek üveget cipelnie. Apu is mindig így volt, szegény. Miután az apai nagyapám cipész volt, úgy alakult a családban, hogy amelyik gyerekének nem volt szakmája, vagy nem volt munkája, az ebbe fogott bele. Apám húga, a Kati valamikor a Teleki téren nyitott egy kis cipős standot, és ráálltak arra, hogy a nagyapám javította a cipőket, ő pedig eladta. Használt cipőket cseréltek edényért meg ilyesmiért. Azelőtt volt ószeres kereskedelem: nem pénzért vették meg az árut, hanem például selejtes edényeket vásároltak a gyárban, és aki ki akarta dobni a régi cipőjét, a pokrócát, ami előkerült a sublótból, akkor annak azt lehetett mondani, hogy itt van ez a kétliteres lábos helyette. Aztán nagyapám megsarkalta, beszurkolta a cipőket, és ott, a Teleki téren egy másik szegény meg tudta venni, és egy szezonra még elhordhatta. Apu ebből a cipőbuliból szeretett volna mindig jaj, de gazdag lenni, mert amikor dolgozott a szakmájában, akkor sem ment annyira jól. Egyébként ő bádogos volt és szerelő, de sokféle munkába belekóstolt az élete során, mert később már ha akart volna, akkor sem dolgozhatott volna a szakmájában, mivel egyik munkaszolgálatról a másikra vitték.

Mi nyolcan voltunk testvérek. Általában két év különbséggel születtünk, aztán később, amikor aput elkezdték vinni a munkaszolgálatokra, úgy alakult, hogy ha hazaengedték valamelyik szabadságra, abból kiszámolható, hogy összetalálkozik anyuval, és ennek lesz a következménye egy gyerek. Mi mindig előbb tudtuk, mint anyu, mert anyu, szegény, rögtön elkezdte olyankor kívánni a kenyérnek az alját. És amikor láttuk, hogy a kétkilós kenyérnek leveszi az alját, mi, a bátyámmal már összesúgtunk, hogy nézd meg, jön a kistestvér.

A bátyám, Laci – teljes nevén F. Tivadar László – 1926-ban született. A második én vagyok, Vilmos György, születtem 1928-ban. A legnagyobbik öcsém Bandi, F. Miklós Endre, ő született 1931-ben.

Aztán következett Manyi, F. Margit Erzsébet 1933-ban, aztán Pityu, F. István 1935-ben. A következő F. Antal Lajos, a Lali, aki 1937-ben született, utána jött Cinka, F. Gizella 1940-ben, és a legkisebbik Ági, F. Ágota, ő 1945-ben született. Nem is tudom, miért lett majdnem mindenkinek két neve. Anyám, szegény nem sok mindent tudott adni nekünk, úgyhogy legalább adott két nevet.

Laci bátyám aranyművessegéd lett a Király utca 13-ban, a Gozsdu udvarban, ahol Michna András ékszerész tanította meg őt gyönyörű munkára. Ez az ember a háború után Argentínába disszidált. Laci életében a szakmájában nem dolgozhatott, mert 1944-ben szabadult fel mint szakember, de akkor már vittek minket munkaszolgálatra, aztán decemberben őt Bergen-Belsenbe, és amikor hazajött, 1945 tavaszán, akkor már nem sok szükség volt aranyművesekre. 1946-ban aztán velem és a nagyobbik öcsémmel együtt ő is kijött Izraelbe, ott voltunk 1950-ig [Izrael akkor még Palesztina volt, brit fennhatóság alatt. – A szerk.]. Mikor visszajöttünk, a Laci elvégzett egy esztergályos tanfolyamot a Ganzban. Ez azért jelentős, mert azért vitték be katonának a harckocsizókhoz a Lehel utcába, mert ilyen szakmát tanult. Aztán két hét után kirúgták, mert akkor kerültek oda a papírjai, és kiderült, hogy Izraelben volt, és ezen nagyon kétségbeestek, hogy mit keres itt ez a „nyugati kém” – ez 1954-1955 tájban volt. Szóval esztergályos lett, utána pedig elment a tévéhez, berendező lett, aztán nyugdíj előtt egy évvel, 1985-ben meghalt, abban az évben ment el, amikor az első feleségem. Pedig mennyire tervezte, hogy mit fog csinálni a nyugdíjas évei alatt… De nem élte meg, szegény. Valószínű, hogy ebben benne volt a koncentrációs táborban töltött idő is, az mindenkinek az életét megrövidítette. Laci a lőrinci temetőben lett eltemetve, nem volt egyházi szertartás, csak egyszerű polgári temetés.

Lacinak a felesége Ica, G. Ilona, a rajzfilmstúdióban dolgozott, nem tudom pontosan, hogy mit. Két gyerekük lett: Magdi 1955-ben született, Józsi pedig valamikor 1960–1965 körül. Laci felesége nem zsidó, a gyerekek sem lettek azok, de nem is akarta. Amikor én az 1960-as években a névmagyarosítást csináltam, mondtam neki, hogy kövesse a példámat, „gyere, nekünk be kell ide olvadni valamilyen formában”. Azt mondta, hogy „Öcskös, ha te úgy gondolod, magánügyed, nem szólok bele. Én maradok F. Ha tennék valamit, akkor azt tenném, hogy áttérnék, hogy a gyerekeim ne kerülhessenek abba, amibe én kerültem”. De nem tudok róla, hogy áttért, márpedig ha megtette volna, akkor arról én biztos, hogy tudtam volna, mert élete végéig jó kapcsolatban voltunk.

Bandi öcsém villanyszerelőnek tanult. A család anyagi helyzete miatt úgy jött ki nálunk, hogy az egyik tudott valamit tanulni, a másik nem. Én a másik voltam. Öcsém tehát megint tudott tanulni, de nem tudom pontosan, hogy hol, milyen iskolában tanulta ki ezt a villanyszerelőséget. Van egy lánya, a Zsuzsa, aki valamikor 1960 körül születhetett, meg egy fia, Endre, aki pár évvel később. Bandi felesége valamilyen Erzsébet, nem tudom már, hogy mi a neve. Nem szerettem, mert nem volt jó természete, és sajnos ő okolható az öcsém haláláért is. Bandi 2000-ben halt meg az első szívinfarktusában. A sógornőm nagy keresztény volt, és belekeveredett valami hitgyülekezetbe, aztán attól kezdve végképp nem lehetett normálisan beszélni vele. Úgy laktak egy lakásban, gyalázatos módon, hogy közben teljesen külön éltek. Már csak ketten voltak, mert kirepültek a gyerekek, és Erzsi megtette azt, hogy elzárkózott a lakáson belül, kulcsra zárta a saját szobáját. Amikor a Bandi infarktusa volt, a felesége éppen nem volt otthon, és miután a közös telefonjuk az ő szobájába volt bezárva, az öcsém nem tudta értesíteni a mentőket. Amikor rátaláltak, még élt, de már olyan állapotban volt, hogy nem lehetett megmenteni. A sógornőm vidéken üdült akkor, én voltam az, aki beszélt vele telefonon, mondtam, hogy haldoklik a férje, de ő nem akarta emiatt

megszakítani az üdülését. Ilyen gyalázatos emberek tudnak lenni, és közben ő a nagy keresztény.

Bandi után következett a sorban a legidősebbik húgom, Manyi. Ő megint csak nem tanulhatott. A polgári [lásd: polgári iskola] elvégzése után hat hónap alatt kitanult gépírónőnek, aztán részt vett a családfenntartásban, azt hiszem, később sem érettségizett le. Gyereke nem lett Manyinak. Kétszer házasodott, az első férje italos volt, nagyon hamar elvált tőle, a nevére sem emlékszem már. A második férje, B. János a vasas szakmában dolgozott, valami lakatos lehetett vagy kovács. Nagyberényből származott, nem zsidó, de nagyon rendes fiú volt. Manyi 1997-ben halt meg.

Aztán jött Pityu. Ő elkezdte a gimnáziumot, de már az első osztályban abbahagyta, és nem is fejezte be soha. Elment a filmgyárba segédmunkásnak, világítónak. Aztán a Magyar Televíziónál fővilágosító lett, majd szakszervezeti funkcionárius, SZB-titkár, és ezen a szakszervezeti vonalon pártkarriert csinált. A rendszerváltás előtt az MTV szociális igazgatója volt, aztán a MAFILM szociális igazgatójaként ment nyugdíjba. A Pityu feleségét U. Annának hívták. Valamikor 1954 körül nősülhetett, és három gyerekük lett: István, Gábor és Péter. Olyan 1955 körül született az István, és aztán két-három évenként a másik kettő. A Pityu felesége vallásos volt, nagy katolikus; Pityu meg pártkarriert csinált. Az 1950-es években ki volt téve náluk azonos méretű, nagy keretben a Szűz Mária és a Rákosi. Viccnek hangzik, de így van. Amikor öcsém hazajött, feltette a Matyit, amikor elment dolgozni, felkerült a Mária. Nem is maradtak együtt, elváltak szemléletbeli különbségek folytán. Nem tudom, hogy Anci mivel foglalkozhatott, ha egyáltalán dolgozott. Amikor én megismertem, már jöttek egymás után a gyerekek, és otthon volt velük, aztán nagyon fiatalon meghalt, akkor, amikor a legkisebbik fia öt-hat éves volt. Pityu még él, de csontrákja van.

A legkisebbik öcsém, Lali volt az egyetlen, akinek a család lehetővé tudta tenni a továbbtanulást, így ő annak rendje-módja szerint, fiatalon el tudta végezni a főiskolát. Ez azért volt lehetséges, mert mire oda került, addigra mi, nagyobbak már mind rendszeres keresettel rendelkeztünk, mind itthon voltunk már – Laci, Bandi meg én 1950-ben jöttünk vissza Izraelből –, és támogatni tudtuk. Hiába nősültem meg, azért még több évig támogattam anyámékat, mert ott voltak még a gyerekek. Apu akkor tűzoltó volt, annyit keresett, hogy az nem volt elég semmire. Lali tehát elvégezte a főiskolát, vegyész lett, és úgy ment nyugdíjba, hogy a Kriminológiai Intézetnek az egyik főmunkatársa volt.

A feleségének nem tudom a nevét, de ő sem volt zsidó. Egyébként a Lali öcsém ugyanúgy E-re magyarosította a nevét, mint én. Két fiuk született. Antal 1958-ban, és ő nemrég öngyilkos lett, ezt a húgom temetésén mesélték. Később született még egy fiuk, az most lehet olyan huszonéves, de neki sem tudom a nevét. A családi kapcsolatot vele nem nagyon tartjuk, mert konfliktusba került a család ezzel az öcsémmel.

Utána következett Cinka. Ő valamilyen szakmunkás-bizonyítványt szerzett a Magyar Televíziónál, ott dolgozott mint laboráns, és onnan is ment nyugdíjba. Egy lánya van, az Anni, aki külön él a férjétől, és van egy unokája, László. Cinkának három férje volt. Az első, akitől van a gyerek, K. László. A második férjének a nevére sem emlékszem, nem sokat voltak együtt. A harmadik férje, akivel a leghosszabb ideig élt, agronómus volt, egy Pest környéki szövetkezetnek volt az agronómusa, őt M. Ferencnek hívják. Mondtam, hogy többet már ne menjen férjhez, mert nem tudok annyi nevet megjegyezni. Cinka egyébként él, jól van, tartjuk a kapcsolatot.

A legkisebbik húgom, Ági érettségivel szakmát tanult, és eladó lett, aztán a Vasért Vállalatnál lett fiókvezető a rendszerváltásig, onnan ment nyugdíjba. Egy lánya született, Ildi, nem tudom pontosan, mennyi idős, pedig tartjuk a kapcsolatot. Az Ági férje, M. István volt, tavaly halt meg, de nem éltek már akkor együtt, elváltak. Az M. István valami vasmunkás volt, talán lakatos. Ő is keresztény volt egyébként. Hát ez körülbelül a család. A testvéreim közül egyik sem volt vallásos, a házastársa sem volt zsidó senkinek.

Amikor kisgyerek voltam, nagyszüleim is, és mi is a külső IX. kerületben laktunk, a Vágóhíd utcában. Ez az a Vágóhíd utca, ami a mai Nagyvárad térről – akkor még István kertnek hívták, és ötször akkora volt, mint a mai – egészen a Soroksári útig ment. A Vágóhíd utca egyik oldalán volt az István kórház – és ott kövezett út volt –, a másik oldala pedig, a páratlan oldal, akkor még nem volt kikövezve. Tizenhétig tartott a számozás a páratlan oldalon a Gyáli útig, a 15-ben születtünk mi, a 13-as szám pedig fenn volt a dombon. A 13-as számtól a Mester utcáig tartó területet úgy hívták, hogy Kiserdő. Ez a Vágóhíd utcától a Hungária körútig és a Mester utcáig terjedt, illetve egy keskeny csík a Külső-Mester utcáig, egészen a Nyugdíjházig, a Lóvásár térig, ahol az országban a legnagyobb lóvásár volt. A Kiserdőt azért említem meg, mert ez a Kiserdő egy érdekes hely, ott volt a bádogváros. Végtelen nyomorban élt ott több ezer ember, szétnyitott hordókban laktak, olyanokban, amilyeneket ma is látni helyenként. Az utcán, kinn a Vágóhíd utcában volt egy nyomós vaskút, a Kopcsándi fűszeres előtt, és az a tizen-akárhányezer ember, aki ebben a bádogvárosban élt, onnan hordta a vizet.

Hát ebben a Vágóhíd utcában születtünk mi. Gyermekkoromban ott még gázlámpák világítottak, és én kissrác koromban gyakran jártam a lámpagyújtogatóval, lementem vele a Vágóhíd utca elejéig, és segítettem neki a lámpákat oltani meg gyújtani. Ötven méterenként volt egy-egy lámpa, egyik az egyik oldalon, másik a másik oldalon. Ez a Vágóhíd utcai telep [lásd: Mária Valéria-telep], ahol a gyermekkoromat töltöttem – és ahol a legkisebb testvéremet leszámítva mi mindannyian megszülettünk –, első világháborús katonai barakktábornak épült. Több ilyen szükséglakástelep is volt akkoriban, és általában gyönyörű neveket adtak nekik. Volt például olyan, hogy Valéria-telep, az Üllői úton. Aztán volt olyan, hogy Auguszta-telep meg Zita-telep. Mind egy-egy királynőről lett elnevezve [Tulajdonképpen csak Zita volt királyné; a többiek Habsburg főhercegnők voltak. – A szerk.]. Szép neve, az volt. Meg csótány meg poloska meg ekkora patkányok – az is volt, csak arról nem beszéltek. Vagy harminc ilyen szükséglakástelep volt Budapesten, ahol ilyen sorsú emberek éltek, és mindet lebontották a Rákosiék az 1950-es években, mert a szégyenei voltak annak a világnak. Akkor, az 1930–40-es években még sok ember élt ilyen helyeken, nagyon szerény körülmények között. Ahol én születtem, azon a környéken nőtt fel például József Attila. Én ismertem azt a cukrászdát, aminek a kirakatában a süteményeket nézegette, amit egy versben is megírt, hogy „öt forintért kuglert venni” [öt forintér kuglert venni]. A halálának az idejére is emlékszem. A Vörös Háznál – az Üllői út és a Haller utca sarkán – volt egy újságárus, aki egy falnak támasztott lécre rakta ki mindig a lapokat, a napi újságokat. És egyszer, amikor arra megyek, látom, hogy zokog, és úgy mondja, hogy „meghalt az Attilánk”. Erre jól emlékszem.

Tehát ez egy szegény sorsú emberek lakta városrész volt. A fűszeres kereskedő, a Klemm Béla, aki ott lakott Vágóhíd utca 15-ben, és akinél hitelben is tudtunk vásárolni, bizony kénytelen volt mindent árulni. Akár öt deka zsírt lemért, ha csak annyit tudott megvenni valaki. Sokszor volt a Klemm bácsinál az óránk vagy az ágyneműnk zálogban, aztán pénteken hozta apu a pénzt, és kiváltottuk. Ilyen életek voltak. És nem csak a mienk volt ilyen, azért, mert sokan voltunk. Ott

lakott például velünk szemben a feleségével és az egyetlen egy fiával Grósz Mendel, aki hiába dolgozott végig – amíg csak hagyták –, és hiába, hogy csak kis családot kellett eltartania, mégis ugyanúgy tengődtek, mint mi. Egyébként a Mendi bácsi felesége, Ilonka néni rokona volt annak a Harangi nevű ökölvívónak, aki 1936-ban olimpiai bajnok lett Berlinben – magyarosított névvel persze, mert ez is úgy van, hogy amikor olimpiai érmet nyer valaki, akkor magyar, de amikor viszik el, akkor már nem magyar [Harangi Imre (1913–1979) ökölvívóról és edzőről van szó, aki 1936-ban a berlini olimpián az ökölvívás könnyűsúlyú bajnoka volt. – A szerk.]. Mendi bácsi és a felesége is mindketten odavesztek. A fiuk, a Rudi megmenekült, kint él Izraelben, én találkoztam is vele 1948-ban vagy 1949-ben.

Amúgy nem volt ez távolról sem egy tipikus zsidó környék, olyan tíz százaléka lehetett zsidó az ott lakóknak, a többség keresztény volt. Kóser bolt sem igen tudom, hogy lett volna ott a közelünkben, de hát mi nem is úgy étkeztünk [lásd: étkezési törvények]. Akadt persze olyan, aki igen. A közvetlen szomszédunkban egy haszid család lakott, úgy hívták őket, hogy Engelék, ők például kóserek voltak. Kárpátaljáról költöztek ide, amikor ott elkezdődött a córesz [Jiddis: bajok, kellemetlenségek, szegénység. – A szerk.] [lásd: Kárpátalja elfoglalása]. Pont mellettünk laktak, és csak egy vékony deszkasor választott el minket tőlük, ami igencsak el volt már száradva, jól át lehetett rajta látni-hallani, aztán volt Engeléknek egy velem egykorú fiuk, Árpi, akinek mondtam is néhányszor viccesen, hogy „Ejnye, te, Árpi, nagyon hangosak a szüleid!”.

Egy-két kőépület volt legfeljebb egy ilyen telepen, a többi mind fabarakk. Ahol mi laktunk – a Vágóhíd utca 15. –, fabarakk volt. Két lakás volt egymás mögött, és mindegyik barakk végén volt egy két család által használt közös vécé. Maga a lakás csak egy ötször ötös helyiségből állt. Ezen a huszonöt négyzetméteren pedig olykor tizenöten is laktunk. Mi voltunk akkor testvérek hatan, aztán ott volt egy ideig anyám húga, Ilonka néni az élettársával meg két gyerekkel, meg anyám legkisebbik húga, Irma néni, amíg nem ment férjhez, ez így már tizenegy, aztán ott lakott nálunk Józsi bácsi, anyunak egy másik testvére, meg hát ott volt még anyu és apu is, amikor éppen nem volt távol. Szalmával töltött matracokon aludtunk, minden évben kicseréltük bennük a szalmát frissre, mert egy év alatt megtöredezett [Szalmazsáknak hívták az ilyen, szalmával töltött „matracot”. – A szerk.]. Egy matracon elfért két felnőtt meg két gyerek, nyáron kint is lehetett aludni. Valahogy mindig megoldottuk, és ha kellett, el tudott férni tizenöt ember azon a kis helyen, pedig pince és padlás sem volt, sőt, külön konyha sem. Csak egy sor deszka, és mögötte egy másik, ugyanilyen lakás. Az áram viszont be volt vezetve, azt tudom, mert volt olyan, hogy apám nem dolgozott gyerekkoromban, és emlékszem, hogy néha lekapcsolták a villanyt, mert nem tudtuk kifizetni a számlát. Az is tudott ám hangulatos lenni. Középen állt egy kis kályha, meg volt repedezve az oldala, és annyi fény mellett, amennyi azon kivilágított, ott ültünk körben, és édesanyám mesélte a meséit, énekeltünk, beszélgettünk, nagyon szép is volt az.

A Vágóhíd utca 13-ban volt egy óvoda, ahova hároméves koromtól hatéves koromig jártam. Már akkor olyan benyomások értek arról a korról, amelyekre rettenetesen emlékszem, és mindig emlékezni fogok. Ez az óvoda középen el volt választva egy deszkafallal, és a másik felén voltak a másvallásúak – ezek voltunk mi – meg a „fekete bőrűek”, a cigányok. Akik a túloldalon voltak, azok nem az állami ellátást kapták, hanem egy holland hercegnő, Brigitta támogatta az óvodát, úgy is hívták őket, hogy brigittások. És a léckerítésen át láttam nap mint nap, hogy ők a másik oldalon brióst kapnak reggelire kakaóval, és én barnakenyeret kapok az állam pénzén, gyümölcslekvárral. Tehát hároméves kortól megvannak ezek a benyomások, addig, amíg el nem pusztulok.

Ugyanez a rendszer volt, amikor a Tűzoltó utcai elemi iskolába jártam. Hét osztályt jártam ott, és ezalatt végig iskolaversenyeket, Budapest-versenyeket nyertem a bátyámmal együtt szavalásból. Mert miránk bízták a március 15-i szavalást, arra jók voltunk, hogy elmondjuk az irredenta verset, hogy „eredj, ha tudsz, eredj, ha gondolod, hogy másutt majd jobb lesz a sorsotok” – ez egy Gyóni Géza vers, ha igaz, de lehet, hogy más. Arra jók voltunk, hogy akkor magyarok meg rendes emberek legyünk. De amikor az osztályban, ahova jártam, hittanóra volt délelőtt, akkor minket decemberben, télben-fagyban kizavartak az udvarra, mert akkor egy zsidó nem lehet ott bent. Végig, ameddig iskolába jártunk, a bátyámnak és nekem minden évben meg kellett verekednünk egy nálunk egy évvel idősebb testvérpárral, akik kihívtak, mert el kellett dönteni, hogy ki az erősebb, a keresztény vagy a zsidó. Hetedikes voltam, amikor a „Jud Süss” című remekmű elkészült, és lejátszották a Józsefvárosi moziban [lásd: nyolcosztályos általános iskola]. Ez egy UFA-gyártmányú film, amelyet a Hitlerék csináltak, és a komplett iskolával meg kellett nézni, együtt az osztálytársakkal, azzal az osztállyal, amelyik már nagyon jól tudta, hogy az egész azért lett kitalálva, hogy utána bennünket meg lehessen verni. Ez már akkor így volt, tehát én már gyerekfejjel, már az 1930-as években megkaptam azokat az előjeleket, amik elvezettek a későbbi eseményekhez [„Jud Süss” – Veit Harlan 1940-ben készített hírhedt antiszemita propagandafilmje, amely Lion Feuchtwanger német író 1923-ban írt „Jud Süss” c. regénye alapján készült. A filmet 1941-ben mutatták be Magyarországon. – A szerk.].

Ez egy ilyen élet volt. És amikor osztályképet készítettek, és nekem nem volt cipőm – mert ilyen problémáink voltak –, akkor úgy rendezték el a csoportot, hogy mások elénk hasaljanak vagy guggoljanak, hogy az ne látszódjon a képen, hogy mi milyen életet élünk, mert azt nem kellett megmutatni. Volt olyan dilemmája a szüleimnek – hallottam, mert hangosan beszélték meg –, hogy egynek lehetne cipőt venni, és mind a háromnak kellene. Most melyiketeknek legyen? Inkább egynek sem. És akkor jött értem apám a napközibe, és a hátán vitt, mert nem volt cipőm, és húszcentis hó esett. Az az idő volt ez, amikor a világválság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] hatását még erősen lehetett érezni, amikor az emberek tömegesen mentek ki Amerikába, mert itthon munkanélküliség volt. A háborúra való felkészülésig ment ez, körülbelül 1939-ig, amikor aztán beindult a hadigépezet, és lett volna munka [lásd: győri program], de akkor meg már elvitték aput munkaszolgálatra. Úgyhogy mi mindig szegény sorban éltünk.

Elmesélem, hogy hogy nézett ki egy napunk gyerekkoromban. Kezdtük a reggelt a Zita-telepen. A Fradi mögött volt a Zita-telep, és ott volt egy szociális konyha, amit az elöljáróság tartott fenn. Aztán volt nekünk egy ötliteres kannánk, és abba minden reggel öt vagy három liter tejet kaptunk. Ez a szegény családoknak ki volt utalva, biztosította az elöljáróság. Azt hazavittük, és akkor árpakávéból megfőztük a reggeli kávét, amihez ott adtak fölszeletelt kenyeret is. A tüzelőt, amivel melegítettük, azt is az elöljáróságtól tudtuk megszerezni. Aztán az iskolában volt iskolatej meg ebéd. A Telepi utcai polgári iskolának a pincéjében volt egy konyha, és ott ebédelt több turnusban a sok kilencedik kerületi szegény sorsú gyerek. Aztán a vacsorára valót már a család oldotta meg, napi egy kaját össze tudtunk hozni, pedig hát az is egy nagy mennyiség volt. Gondoljunk csak bele, ha tésztát csinált anyám, hat levél tésztát kellett kinyújtania. Ha gombócot főztünk, száz-százhúsz gombócot kellett csinálni. A család a rokon albérlőkkel együtt elfogyasztott annyit. Persze, nem voltak nagy gombócok, csak fél szilva volt egyben. A levesekben pedig jó sok rántás, hogy jóllakjon az a sok ember. Aztán vasárnaponként szintén a Zita-telepről, a népkonyháról hoztuk a kaját. Volt olyan, hogy iskolanővér – ma szociális munkásnak hívják –, aki járt a családokhoz megnézni, hogy

nem részeges-e a szülő, hogy ellátja-e rendesen a gyereket. Meg volt olyan is, hogy az elöljáróság biztosította évente két pár cipőnek a megtalpalását. Egy susztert megbíztak azzal, hogy évente több száz cipőt megtalpaljon, és azt az elöljáróság fizette ki neki, mi pedig igényelhettünk jegyet, amivel oda lehetett menni, és akkor a cipőnket megtalpalta. Ilyen dolgokkal próbálták ellensúlyozni azt a mérhetetlen szegénységet, ami akkor volt. Meg voltak, ugye, a gróf „Umbulda Jánosok”, akik nagyon jólelkűek tudtak lenni, és karácsonykor adtak öt kiló fagyott krumplit a szegényeknek. Aztán ebből híradók lettek, ahol bemutatták a jótékony tevékenységüket. Mert abban a rendszerben piszokul meg volt szervezve minden ilyen dolog, úgy, mint most is.

Aztán sok mindent kaptunk a hitközségtől, a Páva utcából is. Az új ruháink mindig a hitközségtől származtak, minden Hanuka alkalmával méretes ruhát, cipőt kaptunk, erre lehetett számítani, olyan biztos volt, mint a halál. Rengeteg sok támogatást, ajándékcsomagot adtak. A Páva utcai udvarban sátoros ünnepkor ilyen csomag meg olyan csomag, hogy alig tudtuk hazavinni. Az Üllői út és a körút sarkán volt a Corvin kávéház, ahol a Hanuka alkalmából mindig uzsonnát rendeztek, és akkor ott volt habos kakaó, bárhesz, mindenféle finomság a szegény gyerekeknek.

De még ezekkel a segítségekkel együtt is nehéz volt eltartani egy akkora családot. És mivel apu – még ha itthon volt is – soha nem tudott annyit keresni, hogy elég legyen, mi már gyerekkorunkban is besegítettünk a család eltartásába. A Tűzoltó utcai iskola mögött volt egy maszek asztalos, akitől a fahulladékot mindig meg tudtuk kapni. Azokból csináltunk otthon mindenféle játékokat. Egyszer megkaptuk a mintát, amivel ilyen mozgatható fabábut tudtunk készíteni, ilyen Ugráló Jancsit. Ez a játék úgy nézett ki, hogy egy madzag volt keresztülfűzve a fából kivágott emberke vállán, kezén meg lábán, és ha a két lécet megnyomtuk, az megfeszült, és mindenféle tornamozdulatokat csinált a kis figura. Ilyeneket csináltunk, hetente tízet-tizenötöt, és eladtuk őket. Szerdán és pénteken volt látogatás a László kórházban, a Gyáli úton. Ezeken a napokon a Vágóhíd utca meg Gyáli út sarkáig kosárban elvittük a Bohóc Jancsikat, és kiálltunk árulni. A kórházban fertőző betegek voltak, ami azt jelentette, hogy oda be lehetett vinni játékot a beteg gyerekeknek, de nem lehetett kihozni. Úgyhogy a szülők nem akarták feláldozni azt a kevés játékot, ami egyáltalán volt nekik – mert a legtöbb környékbeli szülőnek nem volt túl sok pénze –, hanem inkább pár fillérért vettek tőlünk egy ilyen bohócot, és azt vitték be a kórházba a gyerekeknek. Évekig csináltuk ezt, és amit így kerestünk, az belement a családi költségvetésbe.

Aztán én már tizenegy éves koromtól dolgoztam, iskola mellett szíjgyártóként, eleinte csak otthon. Meséltem, hogy Irma néni, anyám legkisebbik húga, aki árvaházban, majd nálunk nevelkedett, a felesége lett egy púpos özvegy szíjgyártó mesternek, aki sportlabdakészítéssel foglalkozott, és miután a rokonunk lett, ellátta a családot munkával. Ez volt az első munkám. Ezt eleinte még iskola mellett csináltam, otthon, és emlékszem, hogy egyszer, amikor kínlódtam a rossz szerszámokkal, édesanyám mondta, hogy „fiam, tanuld meg, hogy a jó szerszám fél munka”. Erre azt mondtam, hogy „akkor nekem mindenből kettő lesz, hogy ne kelljen dolgozni”, de ez sajnos nem így alakult. 1941 márciusában már felmentést kértem és kaptam az iskolai oktatás alól, anyagi körülményeinkre való tekintettel. Miután apu nem volt otthon [Apját 1941-ben hívták be katonának. – A szerk.], és voltunk már heten, testvérek, anyám nem tudott iskolába járatni, mert valakinek segíteni kellett. Laci inas volt, az nem segített, az utánam következő pedig még kisebb iskolás, hát én lettem az, aki beszállt a családfenntartásba. A tanár, aki elintézte, Matheidesz Béla, áldani fogom a nevét, úgy imádtam. Ismertem, mert korábban tanított engem a Tűzoltó utcában annak idején, negyedik osztályos koromban, amikor még tanár volt. Később aztán Kőbányán

tanfelügyelő lett, és amikor a kérelmezők között találkozott a nevemmel, tudta, hogy sok F. Vilmos nincs, az csak én lehetek. És akkor beidézett, és kérdezte, hogy mi újság van. Én meg elmeséltem, hogy aput már lassan meg sem ismerjük, annyit van munkaszolgálaton, anyu meg ott van vagy terhesen, vagy szoptat, és valakinek el kellene tartani azt a sok gyereket, mert annyit nem kapunk az elöljáróságtól, hogy fedezze az életet. És akkor megadta a felmentést, de csak időszakosan, hogy majd el fogom végezni a nyolc általánost – mert abban az időben még nyolc osztály volt az általános [Nem még, hanem már nyolc osztály volt a kötelező. Lásd fent. – A szerk.]. Én akkor a hetediket jártam éppen, azt hagytam abba, és elmentem Imre bácsihoz dolgozni. Attól kezdve egy jó másfél évig bejártam hozzá – az Ernő utca 19-ben volt a szíjgyártó műhely –, és ott dolgoztam darabbéres munkásként. Ez volt az első munkahelyem. Utána Laci, a bátyám, aki aranyművesnek tanult, elvitt engem egy ezüstműveshez, tehát készültem egy darabig én is a nemesfémiparos szakmába. A Nyár utca 6-ban, Tauszig János ezüstműves mesternél vállaltam segédmunkát, ahol aztán rendkívüli tapasztalatokra tettem szert a szakmában. Ott megismertem például azt az embert, aki a Tauszig úrnak a strómanja volt. Abban a világban már egy zsidó nem lehetett önálló, és ipart, kereskedelmet csak úgy tudott folytatni, ha bejelentette másvalakinek, egy nem zsidónak nevén. Vagyis hát papíron eladta, átadta a tulajdonát annak az embernek, aki ezt vállalta ennyiért, annyiért, akármennyiért. Ez az ember, aki vállalta Tauszig úrnak a strómanságot, nagy büszkén mesélte nekem, hogy ő az egyik résztvevője volt az orgoványi rémtetteknek [lásd: orgoványi mészárlás]. Talán valamelyik fehér könyv írja a nevét, úgy tudom, kivégezték ezt az embert. Azt hiszem, hogy sajnos Tauszig úr sem maradt életben. Én utoljára a Klauzál téri csarnok mellett láttam, 1944 decemberében. A Klauzál-csarnok körút felé eső oldalának a kapujával szemben, a bal oldalon volt egy vas ajtó, mögötte egy kis helyiség, és ott osztották a levest, azt a „suppét”, amit a Szív utcában főztek, és oda hordták annak a környéknek. Ott láttam én utoljára a Tauszigot. Úgy ült ott, hogy egy vas szilánk állt ki a hasából. Élt, de nem tudtam törődni vele, mert énnekem a saját életem, a saját családom élete volt a fontos. Akkor kegyetlen volt a világ. Egyrészt mit is tudtam volna segíteni, másrészt meg ha megálltál segíteni, lehet, hogy magadat, a hozzátartozóidat kockáztattad. Nekem felelősségem volt a családomért. Miután apám is és bátyám is távol volt, én voltam a férfi a családban, anyám pedig ott volt terhesen, egy nehéz terhességgel, kínok kínjával. Így aztán a szegénység miatt, majd a háború miatt én gyermekkoromban nem tudtam kijárni az iskolát. Később fejeztem be, sokkal később, felnőttként, munka mellett.

Az én gyermekkoromban az ilyen vagyoni helyzetű kulturált emberek szórakozása úgy nézett ki, hogy összejártunk, és karéneket rendeztünk, olvastunk, meséltünk. Nem akarok rosszat mondani, de amíg egyesek kocsmába jártak, addig mi – ha mást nem, akkor – Courths-Mahlert olvastunk [Hedwig Courths-Mahler (1867–1950): német írónő, a szórakoztató irodalom világszerte elismert művelője, több mint 200 regényt írt. – A szerk.]. Ha egyvalaki hozzájutott valami jó könyvhöz, elolvasta, és a többieknek elmesélte. A családomból egy olyat nem tudok mondani, akit láttam volna egy korsó sörnél többet meginni. Annyit igen, mert az jól esik a pörkölt-nokedlire, ha volt egyáltalán pörkölt-nokedli. De annál többet nem ivott se nagyapám, se apám, se a nagybátyáim, pedig megtehették volna, mert annyi jövedelmük azért mindig volt, mint azoknak, akik a kocsmába hordták a pénzt. Bármilyen szegények is voltunk, megtaláltuk a módját a kulturált szórakozásnak. Egy árpakávé mellett is olyan vasárnapi singelést [éneklést] tudtunk rendezni, hogy mindenki ledöbbent, és egy gramm szesz sem kellett hozzá. Mindenféléket énekeltünk, ismert dalokat, régi slágereket, operettdalbetéteket, táncdalokat. Sokat nevettünk, viccelődtünk. Olyat találtunk ki, hogy aki hamisan énekelt, annak meg kellett ennie egy savanyú uborkát. Finom is az, de mikor

már a hatodikat eszi az ember... Meg játszottunk, kártyáztunk. Néha komolyan megszakadtunk a nevetéstől. Aztán volt télen a szaloncukor-csomagolás, amikor még mi is meg a nagyszüleim is Vágóhíd utcában laktunk. Volt a nagyapámnak valami kapcsolata a csokoládégyárral, és onnan kapta ezt a szaloncukor-csomagolási munkát. Akkor ezt még kézi módszerrel csinálták, úgy, hogy volt egy madzag, a papírba bele kellett rakni a cukrot, a madzagot átvetették és az összeszorította a nyakát a cukornak. Nagyon jövedelmező tevékenység volt, filléreket kaptak egy kiló becsomagolásáért. És hogy a madzag ne foszlódjon ki, ne szakadjon el, szappannal kenték be, mosószappan darabbal. Mi, unokák mind ott ültünk, mert ha eltört vagy leesett egy cukor, ahhoz hozzá lehetett jutni. És egyszer leesett a nagyapám kezéből egy kis darab valami, ami szaloncukornak nézett ki, és a Funi unokatestvérem – az Imre bácsi nagyobbik fia – rögtön bekapta. Amilyen képet vágott hozzá, abból lehetett látni, hogy nem cukor volt, hanem egy darab szappan, sose felejtem el, hogy milyen volt akkor az arca.

Nyaralásra, kirándulásra is volt lehetőségünk, a hitközség megszervezte nekünk, hogy lemehessünk vidékre, más zsidó hitközségekhez tartozó jómódú vidéki családokhoz, akik vállalták azt, hogy egy pesti szegény gyerek pár hétig náluk legyen, ott üdüljön, én is voltam párszor. Azokat a családokat haláltáborokba deportálták, akiknél ezeket a gyermekkori nyaralásaimat töltöttem, nem jöttek vissza.

Aztán később, 1942-43 táján a bátyámon keresztül kapcsolatba kerültem a nemesfémiparos szakmával és a szakszervezettel is. Ő aranyművesnek tanult, és tagja volt a Nemesfémipari Szakszervezet Aranyműves Tagozatának, ahova én is elkezdtem járni – már csak azért is, mert ott olyan jó meleg volt télen. Nyáron pedig kirándulni jártunk, és ezek a kirándulások is nagyon jól sikerültek mindig. Ez olyan szakma, hogy gazdag zsidó emberek, órások, ékszerészek gyerekei vagy ők maguk vettek részt benne. Ezeknek a gazdagabb gyerekeknek az én lókolbászom, amit a Vörös Házban vettem, újdonság volt, mert ők már unták a libamájat. Úgyhogy a kirándulásokon ők ették az én ló gyulai kolbászomat, én meg nem győztem betelni a libamájjal – hát életemben nem láttam olyat azelőtt. A lányok nagy pokrócokat terítettek ki, és azon ülve ettünk, beszélgettünk, a különféle baloldali eszméket taglaltuk, tanultunk egymástól.

Nagyon jó programokat szervezett nekünk a szakszervezet: opera-előadások voltak, színházi előadások, az „Érik a gyümölcs” meg mindenféle [John Steinbeck Nobel-díjas amerikai író „Érik a gyümölcs” című műve az 1930-as évek Amerikájának nagy gazdasági és társadalmi válságát mutatja be kritikus szemmel, és megrázó képet fest a földjükről elűzött bérlők hányattatásairól. – A szerk.]. Emlékezetes eset volt életem egyik opera-látogatása, ami éppen azért volt emlékezetes, mert nem mentem el rá. Körülbelül 15 éves voltam 1943 decemberében, amikor ez az esemény történt. Operába készültünk, fizették a belépőt a szakszervezeti alapból, hogy ne a kocsmába menjen a fiatal. Szóval, Operaház, Walkür-est [Richard Wagner német zeneszerző zenedrámája. – A szerk.]. Meg volt beszélve, hogy mind megyünk. És aznap délelőtt leesett Budapestre húsz-huszonöt centi hó. Hóhányókat kerestek, és nekünk szükségünk volt arra a jövedelemre, és jelentkeztünk a bátyámmal. Így aztán nekünk elmaradt a Walkür, és elmentünk havat hányni délután négykor-ötkor. Akkor értünk éppen az Andrássy úton az Operaház elé, amikor jöttek a kollégák az előadásra, és mi elbújtunk gyorsan egy oszlop mögé, hogy ne lássák, mit csinálunk, mert az azért még ott sem volt közismert, hogy mi milyen helyzetben vagyunk. Aztán hétfőn a szakszervezetben az ifjúsági titkár szólt, hogy a két F. jöjjön be hozzá. Bementünk, becsukta mögöttünk az ajtót, és kegyetlenül ledorongolt bennünket. „Nem szégyellitek magatokat?! Nekünk

így kell megtudni, hogy nálatok ilyen baj van?! Hát nem vagyunk annyira közel egymáshoz? Szóljatok, amit tudunk, segítünk.” És attól kezdve heti tíz pengő támogatást adott a családunknak a szakszervezet, 1944. március 19-ig bezárólag [lásd: Magyarország német megszállása], azért, hogy ezeket a közös programokat, ne mulasszuk el. Aztán mindennek vége szakadt, a szakszervezetet szétverték. Március 19. – azt hiszem – vasárnapra esett, és aznap hajnalban Lantos Dezső a szakszervezettől zörgött a Ceglédi úti ablakunkon, és értesített bennünket, hogy itt vannak a németek, menjünk segíteni. Bementünk a szakszervezetbe, ott volt mindenki, és elkezdtük égetni a dokumentációt, az iratokat. Közben már megszállták Pestet. Tíz óra körül a titkár befejeztette velünk, fiatalokkal a munkát, és hazaküldött bennünket. Ők maradtak. És most ott van a nevük a Kazinczy utca 32-ben a volt Nemesfémipari Szakszervezet épületén, egy emléktáblán. Mindannyian, akik ott maradtak, meghaltak az ellenállásban.

Az egész családról elmondható, hogy nem voltunk vallásosak. Persze, eljártunk azért a Páva utcai hitközségbe. Ott voltunk a Páva utcai templomban minden ünnepen, ott volt nekünk a zsidó hittan, ott voltak a jelentősebb családi események, esküvők is, és onnan jött ki hozzánk a „művész” [mohél – A szerk.] elvégezni azt a bizonyos műtétet, mert mindannyian körül lettünk metélve. A bátyám, aki 1926-ban született, még bár micvó is volt. Én már nem, mert 1941-ben lettem volna, és akkor már ilyesmit nem nagyon lehetett csinálni, legfeljebb aki nagyon komolyan vette ezt a dolgot, de a magunkfajták már inkább nem. A három legnagyobb fiúnak, hármunknak, akik Izraelben voltunk, tudom a héber nevét is. A bátyám Dov, én Dan vagyok, Bandi öcsém Joszip. Szóval volt kapcsolatunk az egyházzal, tudtuk, hogy hova tartozunk, de nem mondhatnám, hogy vallásosak voltunk. A zsidók között vannak a haszidok, a nagyon vallásosak, és vannak az askenáziak [Európában a haszidok is askenáziak, a különbség a vallásosság mértékében van. A másik nagy csoport az askenáziak mellett a szefárdiak. – A szerk.]. A haszidok, a másik csoportja a zsidóságnak ugyanazon az útvonalon jött, de ők továbbmentek arra, keletre, és aztán szorultak vissza. Ők azok, akik ezt a szigorú vallásos életmódot tartják, hogy kóser kaja meg minden, ami evvel jár [Az ortodox hitközséghez tartozó zsidók is betartották a kóserságot, sőt a neológiához tartozó zsidók egy része is, de eltérő értelmezések vannak közöttük arra nézve, hogy mi számít pontosan kósernek. – A szerk.], és vannak, akik nem veszik ezt annyira szigorúan, csak hiszik, hogy ott fenn van valaki, és ezért próbálnak olyan életet élni, ami nem az ellen van – amikor egyáltalán hagyják őket élni. Mi ilyenek voltunk. A mögöttünk lakó haszid családot, Engeléket gyerekkoromban sokszor én segítettem ki a szombatjukon a tűzgyújtásban meg egyébben [lásd: szombati munkavégzés tilalma], mert mindenki más, aki vállalta, az pénzért vállalta volna. Én szívesen megtettem. Megtehettem, mert nálunk a szombat nem úgy volt. A nagyszüleim talán még valamivel fontosabbnak tartották ezeket a dolgokat, de ők sem tartották be szigorúan a vallási előírásokat. A nagyanyám megkövetelte azoktól a menyeitől, akikről tudta, hogy zsidók, hogy tartsák meg az ünnepeket, mert ő is megtartotta, de a mindennapi életben nem nagyon foglalkozott ezzel ő sem, nem úgy öltözködött [lásd: haszid öltözék], nem úgy főzött [lásd: kóser háztartás].

A nagyobb ünnepeket tehát mind megtartottuk, de ez is érdekes volt, mert például a Jom Kipurt tartani kellett, és böjtöltünk – amikor éppen böjtöltünk –, a Ros Hásánát, a Hanukát szintén megtartottuk, de ugyanakkor karácsonyfát is állítottunk, meg húsvéti locsolás is volt. Érdekes szituáció, hogy az apai nagyszüleimet Hanukakor köszönteni kellett az ünnep alkalmával, és karácsonykor is, mert akkor is ünnep volt. Én nagyon rühelltem ezt a kettős ünnepet, mert a

nagyszüleim az 1930-as években már a Vaskapu utcában laktak, mi pedig még a Vágóhíd utcában, és közlekedés nem volt, gyalog kellett menni a nagy hófúvásban kétszer egymás után a nagymamát felköszönteni. Jellemző volt tehát az egész családra, hogy még tartották a Jom Kipurt is, de tartották a karácsonyt is. Az összes F., aki együtt lakott a Ceglédi úton, az mind böjtölt, de karácsonyfát állított, meg a húsvétot is megtartotta. Emlékszem, hogy engem a böjtölés is rettenetesen bántott, mert úgy szerettem volna enni, és nem lehetett. Aztán mikor már nagyobbak voltunk, apu segített rajtunk, mert azt csinálta, hogy fogta a fiúkat, és akkor gyerünk, irány a Páva utcai templom, de valójában nem oda mentünk, hanem elvitt a Ludovika-kertbe vagy valahova, és vett nekünk két-két zsömlét, mert megsajnálta a gyerekeit, megesett a szíve rajtunk.

A mindennapokban egyáltalán nem tartottuk magunkat a zsidó étkezési szokásokhoz [lásd: kóser háztartás; étkezési törvények], hiszen meséltem, hogy amikor a szakszervezeti kirándulásra mentünk, akkor oda gyulai kolbászt, lókolbászt, disznósajtot vittem, azt adtam a gazdag zsidó gyerekeknek libamájért cserébe. Akik mögöttünk laktak, Engelék, azok persze kóserek voltak, de ebbe én egy kicsit belerontottam egyszer. Ez úgy volt, hogy ők is nagy családot tartottak fenn, egy csomó gyerek volt ott is, mert születésszabályozás, ilyesmi nem lehetett. Az apjuk meg ugyanúgy munkaszolgálatokon volt, mint a mienk, és ugyanolyan szegények voltak, mint mi. Aztán iskolai szünidőben a velem egykorú fiúval, Árpival balatoni nyaralás helyett aszfaltozóknál dolgoztunk segédmunkát, hogy javítani tudjunk a család helyzetén. Kézben hordtuk az aszfaltot, vödörben. Egy ilyen vödör nehezebb volt, mint én, de kettőt el tudtam vinni, mert a két egyforma súly megtartja a testet középen, nem lehet eldőlni se erre, se arra. Az ebédünk meg úgy volt, hogy ott volt az aszfaltos kocsi – akkor még kézi aszfaltterítés volt –, és ilyen hosszú fahasábokkal fűtötték, nem gázpalackkal, mint most. Az öreg szakik megmutatták, hogy kell nyárstűt hasítani abból a fahasábból, és én is sütöttem velük együtt a füstölt szalonnát. Árpinak meg ott korgott a gyomra mellettem, és inkább éhezett és tántorgott, de nem akarta megenni azt a kaját. És akkor én rábeszéltem, hogy „Fiú, így nem tudod kidolgozni a napot. Vagy belepusztulsz az éhségbe, vagy eszel te is sült szalonnát kenyérrel”. És evett. Így lett belőle tréfli. Nem szégyellem, mert az ilyesmin életek múlhattak. Adtam én szalonnát aztán később, a háború alatt Dr. Farkas Ödönnek is, aki a kőbányai rabbi volt, és később megjelent egy könyve, amiben ezt az esetet meg is írta. Nevet nem írt, de említette, hogy volt két fiú, akik az életét mentették meg azzal, hogy enni adtak neki. Tehát nem volt ez olyan megbocsáthatatlan bűn, mert volt olyan idő, amikor életet menthetett.

Tizenegy éves voltam, mikor apámat először elvitték, és attól kezdve a családom férfitagjait legfeljebb napokra-hetekre láttuk újra, ha egyáltalán láttuk még [1939-ben volt 11 éves, de – mint lejjebb kiderül – a szerbiai bevonulás idején, azaz 1941-ben vitték el először az apját, és akkor még sorozott katona volt, nem munkaszolgálatos. – A szerk.]. Egyik munkaszolgálatról a másikra vitték őket, aztán munkaszolgálatosként csináltak sok mindent, attól függően, hogy hova osztották be. Emlékszem, hogy egyszer, amikor apám éppen Munkácsról vagy Rahóról jött haza egy télen szabadságra, és hozott nekünk két zsák mogyorót, olyat, amilyet én is termesztek most a kertben [Mindkét település Trianon után Csehszlovákiához került, majd az első bécsi döntést követően Kárpátalja magyar többségű településeivel együtt ismét Magyarországhoz, a második világháború után pedig a Szovjetunióhoz tartozott. – A szerk.]. Elmesélte, hogy azért tudott hazajönni, mert éppen szakács volt a munkatáborban, és azt mondta neki a századparancsnoka, hogy „ha tudsz nekem palacsintát sütni a kondérban, akkor hazamehetsz két hét szabadságra”. És akkor apu sütött neki palacsintát kondérban. Kérdeztem aztán, hogy hogy fordította meg. Mondta, hogy

ketten emelték fel a kondért, így, ferdén, és amikor szépen kicsúszott, visszatették megfordítva. Aztán fölszabdalta palacsintának azt a tésztát, és töltötte azzal, amivel lehetett tölteni. Így tudott akkor két hétre elszabadulni. Egy másik alkalommal, Jászberényből elengedték volna létszámfölöslegként, de akkor nem jött haza, mert elcserélte a szabadulási lehetőséget egy rákospalotai sajtgyárossal annak fejében, hogy az minket szociálisan támogasson. Tényleg, zsákszámra kaptuk aztán a sajtot. Életemben annyi sajtot nem ettem, mint akkor, mert csak odamentünk, és a törött sajtokat mind elhozhattuk, nagyon finom volt. De apunak ezért a szabadságát kellett akkor adnia. Amennyi időt egy hasonló korú zsidó férfi akkoriban a családjától távol tölthetett, azt ő mind távol töltötte. Nem is tudnám összeszedni, hogy hány helyen volt. Arra még emlékszem, hogy mikor vitték el először: a szerbiai bevonulásnál. Tehát, amikor a magyarok, a „Hideg napok” című eseményeket művelték [lásd: újvidéki vérengzés], aput akkor vitték el először, és akkor még nem is munkaszolgálatosnak, hanem utász katonának. Egyszer jött haza szabadságos katonaként, emlékszem, hogy a lábán ilyen lábszártekercs volt, mert kerékpáros századhoz tartozott. Gyorsan mozgó század, ez „komoly hadereje” volt Magyarországnak. Azzal vonult be Jugoszláviába, aztán közben már jöttek a megszorító intézkedések, így munkaszolgálatosként fejezte be, talán egy fél év után. Majd behívók tömkelege árasztotta el, nem is tudom megmondani, hány: Jászberény, Nagykáta, Munkács, Budapest… Hosszú ideig volt Kárpátalján, de szerencsére őt Oroszországba nem vitték el. 1944 őszén Budapesten teljesített munkaszolgálatot: egy pékségben dolgozott a IX. kerület Bokréta utcában, a körletük pedig egy „Trieszti Nő” nevű, korábban zsidó tulajdonú étterem épületében volt az Erzsébet királyné útja és a Mexikói út sarkán. Most egy Vadászkürt nevű étterem van ott [Korábban Vadászkertnek hívták, ma Trófea az étterem neve. – A szerk.]. Aztán decemberben elvitték Mauthausenbe, ahonnan a felszabadulás után a günskircheni kórházba került hastífusszal, majd 1945 augusztusában hazajött. Ő tehát egyike volt annak a négynek, aki a nyolc testvérből túlélte a vészkorszakot.

Feltétlenül szeretnék említést tenni két olyan emberről is, akik nem élhették túl. Ők az első szerelmem – később első feleségem – nagybátyjai voltak, és a történetük mindenképpen figyelmet érdemel, mert jól szemlélteti azt, hogy az 1940-es évek elején bármit megtehettek valakivel csak azért, mert zsidó. Az első feleségem édesapjának két fivére volt, A. György és A. Tibor, róluk szeretnék beszélni. Volt akkoriban Kőbányán, a Somfa utcában egy vendéglő, egy Stammler nevű tulajdonossal és annak a csinos feleségével. A Stammler egy idősebb ember volt, aki elvette ezt a csinos, fiatal nőt, aztán tűrte, hogy legyen mellette más is. Így A. Gyuri kapcsolatban volt a szép Stammlernével, akit a kerület véresszájú, piszok nyilas rendőre – úgy hívták, hogy Zsebi – szintén szeretett volna megkaparintani magának. Ez 1939-ben vagy 1940-ben volt, abban az időszakban, amikor már elsötétítés volt. Azért fontos, hogy elsötétítés volt, mert akkor a rendőrök szuronyos puskával jártak. És egyik este a két fivér meg még egy harmadik valaki, ismerősük, barátjuk, ott volt a vendéglőben, a Stammleréknél. És jött a Zsebi, és azt mondta, hogy csendrendelet van, és kuss, mindenki menjen haza. Mire az A. Gyuri: „Miért, mi lesz akkor, ha nem?” „Akkor beléd szúrom a fegyveremet.” Erre ő szétnyitotta az ingét, és azt mondta, hogy ide szúrj. Az pedig szúrt. Az asztal másik feléről a testvére felugrott, próbálta megvédeni, és őt már nem a szuronnyal támadta, hanem agyonlőtte, a harmadik jelenlévőt szintén agyonlőtte. A Tibi azonnal meghalt, az öccse, akit szuronnyal sebeztek meg, a kórházban halt meg nem sokkal később. És ez az egész azért történhetett meg, mert rohadt zsidók voltak. Azért, mert 1939-ben vagy 1940-ben egy rendőr, egy nyilas dög megengedhette magának, hogy szerelemféltésből büntetlenül kivégezzen három embert azért, mert azok zsidók. El akartam mondani, mert ez is antiszemitizmus, ez is holokauszt. Ők is az

áldozatai ennek az egésznek. Mi a felszabadulás után kerestük ezt a Zsebit, de nem találtuk meg, nyugatra menekült. A két A. fiú a zsidó temetőben van eltemetve. A sírjukat még 1982-ben a feleségemmel rendbe tettük.

Az első feleségem édesapja, A. Ferenc szintén nem élte túl a hányattatásait. Együtt volt Radnótival a bori munkatáborban [lásd: bori rézbányák], de ő azt még túlélte, megélhette a felszabadulást. Akkor azonban már tályog volt a szívén egy puskatusütés miatt, gyógyíthatatlan beteg volt, és nem sokkal a felszabadulást követően, a belgrádi kórházban meghalt. Őt is egyik munkaszolgálatról a másikra vitték, mint az én családom férfitagjait, és azok közé tartozott, akik nem térhettek vissza élve.

Ez egy borzasztó dolog volt, hogy elvitték őket, és eltűntek az orosz hómezőkön, vagy elvitték itt, Magyarországon valami erdőkivágásra, és két-három hónaponként leszereltették őket, és otthon voltak két-három napot vagy hetet, és jött az újabb behívó, és megint elvitték. Egy rövid időre megcsillant előttük az élet, aztán visszavitték őket a halálukig.

És közben az itthon maradottaknak is egyre nehezebb volt, mert meg kellett élni, és mert túl kellett élni – mindezt egy olyan világban, ahol már a szomszédjában sem bízhatott az ember, mert ácsingózott a tésztaszűrőre, a konyhabútorra, a jobb lakásra. 1941. november elsején a Vágóhíd utcai ötször ötös lakásból átköltöztünk a Ceglédi útra, ahol az F.-ek laktak. Apám testvérei közül négyen vagy öten ott laktak már, és mi is oda kerültünk, a Ceglédi utca 5–7-be. Ez egy másik lakótelep, de sokkal jobb minőségű, tégla volt, nem pedig barakképület. Ez már ilyen tantuszos gázos lakás volt, itt már nem lehetett átlátni a szomszédhoz, szóval igazi lakás volt [Tantuszos gázszolgáltatás: az adott időszakra eső fogyasztás mértékének függvényében kiállított, utólag kiegyenlítendő számla helyett a fogyasztó előre váltotta meg az adott mennyiség elfogyasztására feljogosító tantuszait, melyek a készülékbe dobva lejártukig lehetővé tették a gázszolgáltatás igénybevételét. – A szerk.]. Csak aztán nem lett csillagos ház, és 1944 áprilisában nekünk onnan el kellett költöznünk. Kőbányán volt a kijelölt csillagos ház, a gyönyörű nevű Auguszta-telepen, a mai troligarázs helyén. Az a rendőrlaktanya, ami most ott van mellette, akkor tüzérlaktanya volt. A Pongrácz úti vasút meg a Hős utca között volt az Auguszta-telep. A töltés határolta az Auguszta-telepet a kijelölt csillagos házakkal. Gyönyörű szép hely volt ez is, ugyanolyan barakkokkal, mint amilyeneket korábban ismertettem. Volt néhány kőépület a külső utcahatáron – talán négy –, és a többi itt is mind barakk. Úgy hívták, őket hogy Trencsén-barakk, Zemplén-barakk meg Hargita-barakk. Mind, mind ilyen irredenta nevek, mert ehhez értettek ám!

Nekünk tehát a Ceglédi útról erre a kőbányai csillagos részre kellett mennünk. Csere útján kerültünk az Auguszta-telepre, általában mindenki úgy került a csillagos házakba, vagy úgy, hogy a kijelölt házban éppen volt üres hely, de ez a ritkább eset. Az volt az általános, hogy el kellett cserélni, mert a lakás kellett másnak, óhajtották a jobb lakásokat, amikhez így könnyen hozzá tudtak jutni. Gyönyörű lakásokat kaptak egyesek csere útján: volt, aki sötét kis házmesterlakásból ment a szép, nagy, világos lakásba, úgyhogy ez bizony nagy előrelépés volt egyeseknek. Azért kellett hatszázezer embernek elmenni, mert így lehetett a zsidókat a legjobban kirabolni. Akivel mi cseréltünk, tulajdonképpen az is kirabolt bennünket. Mert egy fabarakkot adott nekünk, mi pedig egy gázos, gyönyörű padlós téglalakást, ahhoz képest egy palota volt, amit mi a csillagos házban kaptunk. Ráadásul ott is hagytunk neki mindent, sok értékünk, bútorunk ott maradt a csereszomszédnak. Nekünk már akkor egy viszonylag jobb időszakunk volt, és rendes

konyhabútorral meg egyebekkel rendeztük be a Ceglédi úti lakást, amikor oda beköltöztünk, a csillagos házba meg csak egy kiskocsival érkeztünk meg. 1944. április vége, május eleje, ilyen határidő volt a csillagos házak elfoglalására, és akkor sürgősen kellett találnunk egy cserepartnert. Ezek a cserék úgy történtek, hogy a másik felet nekünk kellett megkeresni, oda kellett menni, és kérdezni, hogy ki az, aki elfogadja a sajátja helyett a mienket. És mivel nekünk határidőnk volt, nem nagyon válogathattunk, el kellett fogadni azokat a feltételeket, amiket a másik diktált, az meg persze igyekezett kihasználni a helyzetet, amennyire csak tudta. Megkövetelte, hogy otthagyjuk a bútorainkat, mert őneki nem volt vagy rosszabb volt, és akkor őneki az kellett, másképp nem volt benne a cserében. Ha őneki nincs gyúródeszkája, akkor ott kell hagynunk a mienket, mert másképp nem cserél. A másik tehát otthagyta az ő gönceit, és betelepedett helyette a mienkbe, mi pedig átmentünk az Auguszta-telepre, és attól kezdve ott lakott a családunk – később Ilonka nénivel és Éva unokatestvéremmel kiegészítve – egészen 1944 őszéig. Onnan vittek aztán minket a bátyámmal munkaszolgálatosnak október 15-én [lásd: nyilas hatalomátvétel], és onnan ment a család a Kolumbusz utcába [lásd: Kolumbusz utcai menekülttábor] november közepén, majd oda is tértünk vissza a felszabadulás után, ki-ki onnan, ahol volt: először mi, anyuval és a kisebb testvéreimmel a gettóból [lásd: budapesti gettó], aztán a bátyám Bergen-Belsenből és végül apám Günskirchenből.

1944. október 15., Horthy proklamáció [A proklamáció október 14-én volt, október 15-én mondott le Horthy. Lásd: nyilas hatalomátvétel. – A szerk.]. Apu ekkor Pesten volt munkaszolgálaton, és délelőtt boldogan hazajött, mert akkor ott megszűnt minden. Aztán alig töltött otthon egypár órát, délután már beszélt a rádióban a Beregfy-Berger, hogy Szálasi átveszi a hatalmat [Beregfy Károly (1889–1946) – vezérezredes, 1944-ben a 3. magyar hadsereg parancsnoka, majd a nyilas hatalomátvétel után honvédelmi miniszter és vezérkari főnök. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték. – A szerk.]. Apu tudta, hogy vissza kell mennie, mert aki nincs ott, szökevénynek számít, és agyonlövik. Visszament a körletébe, a „Trieszti Nő”-be. Apu, szegény, hónapokig nem volt otthon, és akkor sem maradhatott sokáig. És még ugyanazon a napon, 1944. október 15-én este zörögtek az F-ék ablakán, és jött az Oroszlán Pali meg még három karszalagos [lásd: nyilasok], és mondta, hogy te és te jöttök velünk. Akkor Lacit és engem elvittek a kőbányai fonóba, és beszerveztek egy akkor összeállított munkásszázadba, ahol főként öregek, hatvanéves doktorok voltak. 202/4-es munkásszázad lett a mienk, ha jól emlékszem. Másnap, október 16-án kihajtottak minket a Ferihegyi repülőtérre, végig a Ferihegyi úton. Kaptunk egy lapátot, és a Ferihegyi repülőtér egyik épületébe beszállásoltak bennünket arra az éjszakára. Teljesen le volt bombázva, tető nem volt, a lépcsőn feküdtünk keresztbe, még most is érzem, ahogy nyomott a lépcső éle. Reggel Vecsés felé indultunk tovább. Már eltávolodtunk valamennyire a repülőtértől, amikor felszállt fölénk egy duplaszárnyas német gép, és gyakorolt rajtunk a géppuskával. Hullottak az emberek, nem viccelek. Ez ott történt az országúton, ahogy mentünk, négyes-ötös sorokban, és aztán ott szállt le mellettünk.

Majd kivittek bennünket valamilyen nagy nemesi birtokra, valahol Gyál, Vecsés, környékén. Azon a részen kezdtünk el tankcsapdákat ásni, mert már a debreceni csatán túl voltak a Vorosilovék, és tudvalevő, hogy az Alföldön semmi nem fogja meg őket. Majd csak Budapest előtt lehet megfogni, és erre készültek. Ezeket az akadályokat, amik ott készültek, úgy nevezték a kollégáim, hogy egy óra egy perces akadályok, mert az oroszok egy órát röhögnek, és egy perc alatt átjönnek. Mi tehát ott tevékenykedtünk a haza védelmében. Lehet, hogy kiutaltak nekünk valami élelmezést, de az

nem jutott el odáig. Én akkor két hét alatt ettem nyers kukoricát, rohadt paradicsomot, nyers krumplit. Aztán egy Ricsi nevű barátom megtanította nekem, hogy hogy lehet tűzhelyet csinálni. Csak egy konzervdoboz kell hozzá meg valami éghető anyag. A földbe kell két lukat ásni, egy kisebbet előlről, csatornával, aztán nagyobbat, arra kerül rá a doboz. Egy ötliteres konzervdobozt tudtam szerezni, aztán hátul kanállal kikapartunk egy ilyen kéményszerűt, ami a tűztérhez csatlakozott, innen előlről jól megpakoltuk, és aztán ott szépen főztünk magunknak. Attól kezdve már főtt kaját ettem. Ezt a technikát ő még kinn a fronton tanulta meg, és nekem átadta.

A körletünk egy szénapajta volt, és egy öt-hat fős, magyar katonákból álló keretlegénység vigyázott ránk, adta ki a munkát, ezen kívül pedig volt egy vezetőség, amit mi választottunk meg magunk közül. És egyszer elhangzik egy olyan – ez november első hetében lehetett körülbelül –, hogy ha szökés van, akkor tizedelés következik, és a parancsnok meg a helyettese ki lesznek végezve. Ott köztünk voltak olyanok, akik csak akkor lettek zsidók, amikor szigorúbb zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] lett, de előtte magyar katonák voltak. És egyik este megjelent nyolc-tíz fekete ruhás hős, nagy árpádsávos [piros-fehér csíkos] karszalagokkal, és azt mondja az egyik – azt hiszem, egy vecsési hentes volt, akivel foglalkozik az egyik fehér könyv –, hogy miután a szomszéd századnál szökést tapasztaltak, és egyetemleges felelősség van, a parancsnok és a helyettese meghalt, most pedig a tizedelés következik. Jöjjön elő a parancsnok. Kiáll egy Szendi vagy Szondi nevű ember, aki a háború előtt zongoraművész volt – később aztán már zongorabohóc, ahogy a kollégáktól, a társaitól hallottam, mert a törvények szerint ő már nem lehetett művész, de valamiből élnie kellett. Kiáll, és azt mondja, hogy „én egy magyar katonatiszt vagyok, én egy főhadnagy vagyok, te meg egy nulla vagy, mi az, hogy te engem kivégzel? Én szabadságra jöttem haza a frontról, ott vár a századom, oda is megyek vissza, ha ezt a baromságot valahogy le tudom rendezni”. Akkor azt mondja neki ez a disznó, hogy „Hármat számolok, és ha nem vetkőzöl le, akkor saját kezűleg lőlek agyon”. Kicsatolta a pisztolytáskáját, elővette a pisztolyt, és szíven lőtte. Akkor odaszólt a pribékeknek, hogy vegyétek le gyorsan a ruháját. Arra is ügyelt, hogy nehogy véres legyen, mert akkor nem tudja a Teleki téren eladni. És akkor a másik, a helyettese – Keleti volt a neve – látta, hogy ő is meg fog halni, és elkezdett levetkőzni. Őt is ott, „célra tarts, tűz”, és agyonlőtték. Körülbelül száz méterre volt a latrina, a pottyantó, ahova jártunk. Oda került a holttestük, nem engedték eltemetni. Lehet, hogy bolond vagyok, de soha nem fogom elfelejteni. Eddig érő fehér alsónadrág volt a szerencsétlenen, és én éjjel nem mertem odamenni elintézni a dolgomat, mert a szél lebegtette azt a fehér gatyát.

Aztán Vorosilov megindult, eljött egészen az állásokig, amiket mi építettünk. A németek fejvesztetten menekültek, kihozták onnan a több ezer zsidó munkaszolgálatost, és a Nagykőrösi úton hajtottak bennünket, később eljutottunk a Csepel-szigetre – olyan tízezer körül voltunk. Erzsébeten voltunk, amikor Pest felől jött három hatalmas fekete autó, és nem fékezett, nem lassított, hanem gyorsított, és belerohant a menetelő tömegbe. Nagyon sokan ott maradtak. Mi továbbmentünk, eljutottunk a Boráros térre, ahol egy telefonfülkébe be akartunk préselődni vagy tízen, de nem sikerült, mert a keretlegény észrevett bennünket. Meg akartunk szökni. Pestiek voltunk, már itthon voltunk, én hazatalálok a Soroksári út végéről bekötött szemmel is. De visszalöktek a sorba, mentünk tovább. Ez november közepe volt. Továbbra is azokat a vicces akadályokat csináltatták velünk, védelmi vonalat építettünk Törökbálinton, és közben Csepelen volt a szállásunk. Egyik este jövünk haza, Csepel, Rákóczi út, és az összes keretlegény előre ment beszélgetni. Már elértük a házakat, és ott volt egy hentesüzlet, félig lehúzott rolóval. A bátyámmal

összenézünk, kiugrottunk a sorból, bele a hentesüzletbe, és vártuk, hogy mi történik. A hentes ott volt. Ránk nézett, felismerte, hogy mi a szituáció. Behúzta a rolót, azt mondta, gyerekek, üljetek le, hozok egy kis kenyeret. Megettünk két karéj zsíros kenyeret fejenként, jó meleg kenyér volt, isten áldja meg még a leszármazottait is ennek az embernek. Aztán kinézett. „Mindenki elment, én nem tudlak elbújtatni benneteket, menjetek tovább, hátha szerencsétek lesz." És szépen elindultunk. Csillag [sárga csillag] nyilvánvalóan eltávolítva. A HÉV már akkor is járt, csak akkor a Vágóhídnál fordult meg.

Felszálltunk a HÉV-re, aztán a gyár I-es kapujánál, amikor a Duna-hídhoz értünk, hatalmas nagy fütyölés, mire a HÉV fékez és megáll. Mind a két oldalon kakastollas csendőrök, mert akkor már Budapesten nem rendőrök voltak, hanem ezek a paraszt dögök [Azért voltak itt csendőrök, mert Csepel akkor még nem tartozott Budapesthez. Budapesten nem váltották fel csendőrök a rendőröket. – A szerk.]. És vártunk. Itt a halál, közel is van a temető, gondoltam. Nagyon nem mertünk kinézni. És egyszer csak kiderült, hogy csak egy öregasszonyt akart az egyik csendőr feltenni a HÉV-re. Föltette, fütyölt, és mehettünk tovább. Szerencsésen megérkeztünk a végállomásra a Vágóhídhoz, onnan már villamossal mentünk, és szépen hazaértünk az Auguszta-telepre, és bekopogtunk anyuhoz. Anyu – aki soha nem volt vallásos –, akkor egyszer, gyertyát gyújtott péntek estére, és imádkozott éppen az ő gyerekeiért meg a férjéért, akiktől távol volt. Bementünk, és azt az óriási örömet! De Oroszlánék ott vannak mellettünk. „Gyerekek, nem szabad itt maradni, minden éjjel itt vannak, bejönnek, mindannyian meghalunk. Menjetek apuhoz." Volt egy Kara László nevű barátunk. Keresztény fiú volt, de tisztességes gyerek, ott lakott a telepen. Azt mondta anyunak, hogy majd ő elkísér a kapun belülre bennünket. Apu akkor a Bokréta utcai pékségben dolgozott, és a pékek azok éjjel-nappal csinálják a dolgukat. A Kara bácsi bement apuval megbeszélni, és az éj leple alatt bementünk mi is oda a pékségbe. Életem legfinomabb lángosát akkor ettem, apám hozta. Friss, kemencében sült lángos, nagyon finom volt, sose felejtem el. De ott sem maradhattunk sokáig, mert az egyik pék bejelentette a Tompa utcai nyilas központban, hogy zsidókat bújtatnak. A Páva utcai templomhoz közel, a Tompa utcában volt a nyilas központ, és onnan rajzottak ki ezek végezni a maguk ocsmányságait. De apu a feljelentést idejében megtudta, és mire odaértek a nyilasok, mi már nem voltunk ott. Ezután mentünk a Kolumbusz utcai menekülttáborba.

A Kolumbusz utcai tábor a Mexikói út és a Kolumbusz utca között volt, egyik bejárata a Mexikói útra nyílt, a másik a Kolumbusz utcára. Gyönyörű, vörös épület. Később, a szocializmusban államosították, és az Idegen Nyelvek Főiskolája működött benne, de eredetileg valamiféle zsidó szeretetotthonnak építették, és akkor, 1944-ben még az volt [Idegen Nyelvek Főiskolája – 1951–1955 között működött felsőoktatási intézmény. – A szerk.]. Valaki ötszáz menlevelet tudott szerezni valahonnan – svájciaktól, svédektől, az is lehet, hogy Wallenbergéktől –, és oda beszállásolták azt az ötszázat, majd elkezdett szépen felszaporodni a létszám több ezerre, különféle módon. Én a kerítésen át kerültem be a családdommal. Ez azért sikerült, mert annak a pékségnek, ahol apu dolgozott – és ahol kenyeret sütöttek a megszálló németeknek meg azoknak magyar katonáknak, akik a Kilián laktanyában laktak, volt egy velünk szimpatizáló tulajdonosa, aki vállalta a kockázatot, és minden héten legalább egy lovas szekérrel – akkor még nem sok autó volt – kenyeret vitt azoknak, akik bekerültek a Kolumbusz utcába [A későbbi Kilián laktanyát akkor még Mária Terézia laktanyának hívták. – A szerk.]. A tábornak volt egy parancsnoksága olyanokból, akiket az ott lakók választottak maguk közül, és apu azzal fenyegette meg őket, hogyha a családját

nem fogadják be, akkor megszűnik a kenyérellátmányuk. Ez egy nagyon komoly veszteség lett volna, így aztán eltakarták a szemüket, és mi a kerítésen keresztül – anyám a kapun keresztül – bementünk. Ez volt 1944. november közepe táján. Akkor tehát apu még Pesten volt, aztán decemberben elvitték Mauthausenbe. Nem is vitték, hanem hajtották. Abban a gyalogmenetben vett részt, amely Sopronkőhidán egy nyilas sorfal között kellett átmenjen. A századukból akkor heten maradtak életben. Bunkókkal, fegyverekkel, puskatussal ütötték agyon, akit csak értek. Kinn a Kozma utcai temetőben, Rákoskeresztúron ott vannak a Balfról hazahozott, a sírokból fölszedett tetemek, ott van a nagy emlékművel szemben, meg lehet találni. Ő tehát ezt túlélte, kiért Mauthausenbe, és ott szabadult fel 1945 áprilisában.

Mi, a család többi tagjai december elsejéig voltunk a Kolumbusz utcában. 1944. december 1-jén hajnali négykor megjelent annyi nyilas, hogy fekete lett tőlük az utca. Lövöldözés a levegőbe, mindenhova. „Kapukat kinyitni! A tábornokparancsnokság jöjjön ide!” A hátsó kapunál falhoz állították és kivégezték őket. A táborparancsnokság hét, nyolc, tíz, körülbelül ennyi ember lehetett. Nem volt velük kapcsolatunk, több ezren voltunk abban a pár iskolai tanteremben meg az udvaron. Még azt sem tudom, mi volt a nevük, pedig illene tudni, hogy kik voltak azok, akik valamit próbáltak tenni, és az életüket adták érte. Én most a nyáron jártam ott, nem emlékszem, hogy lenne ott egy emléktábla.

Aztán mindenkit kihajtottak, a KISOK-pályára, Kisiparosok Országos akármije, ott volt egy focipálya, oda hajtottak ki bennünket, és kétfelé választottak, kiskorúak és nők az egyik oldalra, felnőtt férfiak 16 éves kortól a másik oldalra [KISOK – Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja – A szerk.]. Én voltam akkor 16 éves, a bátyám 18. Most sem vagyok egy Góliát, akkor sem voltam az, Laci ugyanilyen alkat volt. És a felnőttek közül valaki elkezdett lökdösni bennünket, hogy menjetek oda, úgyis elhiszik, hogy gyerekek vagytok, menjetek oda. Nem mertünk, mert nem volt semmi papírunk. És akkor valamelyik benyúlt a zsebébe, és kivett egy darab papírt, egy leventeigazolványt, és odaadta. Akkor mi legalább öt percig vitatkoztunk, hogy te maradj anyuékkal, nem, inkább te maradj. Menj vissza, a családnak rád van szüksége. A végén – örök lelkiismeret-furdalásom lesz emiatt, és még most is összeszorul a szívem, ha rágondolok – én engedtem, mert a bátyám igazából egy kicsit balkezes volt. Nem biztos, hogy sikerült volna ellátnia a családot, nem volt annyira talpraesett. Így én mentem avval a papírral a családhoz, ő pedig ment a felnőtt csoportba, onnan a Teleki térre, aztán Józsefvárosi pályaudvar és Bergen-Belsen – iszonyú emlék, még most is fáj. Lacit december 5-én vagonírozták be. A Teleki tér 1-ben gyűjtötték össze az arra a szerelvényre való deportálandókat, és ötödikén reggel vagonírozták be őket a Józsefvárosi pályaudvaron. Onnan eljutottak a Népligeten keresztül a Ferencvárosi pályaudvar előtti részig. Ott leállították a szerelvényt, és ott állt majd egy napig. Páran fölfeszítették a padlót, és megszöktek, heten-nyolcan. Köztük egy olyan, aki vidéki, Pesten nem ismert semmit. Laci viszont itt született, IX. kerületi. Ő tudta, hogy merre kell menni. De a vidéki sorstársa nem, és az odament a híd lábát őrző magyar katonához, és megkérdezte tőle szépen, hogy merre tudna ő hazajutni oda, ahova. És megkérdezte tőle a katona, hogy honnan jutott ide. És akkor ő meggyónta, hogy megszöktek a vagonból. Akkor aztán gyors riasztás, és mindenkit elfogtak. Egy megzavarodott ember, aki rémületében nem tudja, hogy mit csinál. Én nem teszek szemrehányást, ki tudja, hogy a helyében én mit tettem volna. És akkor kinyitották a vagont, és aki élt és mozgott, azt ott vagy harminc katona ütötte-verte. Mikor Laci magához tért – sokan nem tértek magukhoz soha többet –, akkor már Ausztria túlsó végén voltak, tehát félig agyonverve került ki Bergen-

Belsenbe. Ez olyan december közepe volt. Körülbelül akkor vagy pár nappal később értek ki Ilonka néniék gyalog. Aztán a drótkerítés mellett Laci találkozott Ilonka nénivel, és ő látta utoljára.

Mi, gyalog, több ezren a gettóba [lásd: budapesti gettó] mentünk. A Klauzál tér 15-ben laktunk. Akkor, december 1-jén, a Klauzál tér 15. harmadik emelete még teljesen üres volt, mert december 15. volt a határidő a gettóba való beköltözésekre, és akkor még nem nagyon sietett senki, csak azok voltak ott, akik ott laktak. Klauzál tér 15., harmadik emelet, már nem tudom, hány szám, a hátsó lépcsőház melletti utolsó lakás, ez egy háromemeletes ház. Oda mentünk lakni, és a Klauzál téri hippisnél, még az utolsó karikagyűrűt is elvették, de a kaját szerencsére nem. És az volt a jó, hogy a Kolumbusz utcában olyan rengeteg kajával be voltak készülve, hogy amit el tudtunk hozni, az a családnak majdnem végig elég volt. Egy-egy zsák cukrot, lisztet, kolbászt, vagy egy tábla szalonnát a kicsinyekre is rá tudtam akasztani, amikor eljöttünk, és jócskán el tudtuk magunkat látni. Körülbelül 1945. január 1-jéig elég is volt az, amit betároltunk, csak szilveszter után volt már, hogy éheztünk.

Emlékeim dögivel vannak innen is. 1944. december végén már bezárták a gettót, már be volt szögelve. Jobboldalt az első házban nagy vöröskeresztes tábla volt a kapun – ez a csarnok felőli ház volt, a deszkakerítés mellett. Egy nyilas horda a Wesselényi utcai kapun betört, berontott ebbe a vöröskeresztes házba. Két felnőtt volt az egész házban és körülbelül negyven gyerek. Azt láttam, hogy egy apácafityulás nővér fekszik a kapu mellett holtan, egy szemüveges, fehér köpenyes orvos a pincelejárónál, szintén holtan. És lementünk a pincébe, és élő gyerek nem maradt egy sem. Aztán a Dob utca páros oldalán, a Kisdiófa utca sarkán volt egy üzlethelyiség, valami kifosztott üzlet volt, az üvege ki volt törve. Oda saját kezűleg legalább tizenöt holttestet vittem be a térről, de vittek mások is. Ott legalább nyolcvan-száz holttest volt tárolva a felszabadulásig. Emberek, akik a téren haltak meg, és nem volt, aki eltemesse őket.

1945. január 18-án felszabadulás, nagy csönd. Nem mertünk a pincéből följönni. Január 19-én reggel én följöttem. Egy ilyen mikádó kabát volt rajtam [Mikádó – rövid férfi felsőkabát. – A szerk.], egy régi, vitéz sújtásos kabát, valahol kaptam. A nagy hatágú csillag meg rá volt varrva, mert az kötelező volt. Aki patenttal tette fel vagy valami olyasmivel, amiről elképzelhető volt, hogy le lehet venni, az sokat kockáztatott. Úgy köllött fölvarrni, hogy tartson, mert tépte az a hülye nyilas, mint az eszeveszett, és ha csak az egyik sarkát, egyik ágát le tudta tépni, akkor már baj volt. Szóval följöttem, és egy mongol tesó [A Vörös Hadsereg egy katonája – A szerk.] ott állt a kapuban, és meglátott. Meglátta azt is, hogy ki vagyok, megfogta a csillagomat, és mondja a maga nyelvén – amit én nem nagyon tudok –, hogy azt le kéne venni. Nem értettem meg, erre ő megfogta, és letépte a béléssel együtt, úgyhogy én nem tudtam, hogy most mi lesz. És akkor benyúlt a pufajka alá, és elővett egy akkora darab csokoládét, mint egy aranytömb. Hát én olyat életemben nem láttam! Odaadta, hogy ne sírjak. Jaj, nem sírtam én, szaladtam le, és osztottam szét a kicsinyeknek.

Tehát 1945. január 19. Indultunk haza. Irány az Auguszta-telep. Anyám félidős terhes volt, és volt az öt kistestvérem: Bandi, Manyi, Pityu, Lali, Cinka. Gyalog mentünk, mi mással lehetett volna 1945. január 19-én? Nagyon nehezen haladtunk, mert hoztuk azt a pár cuccot, ami volt, dunyha meg csomagok, meg vinni kellett a két kicsit. Sötét is volt már, meg romok mindenhol az utcán. A Nap moziig értem, amikor ott, a Népszínház utcánál, megláttam egy barikádot, amit a tankok ellen hordtak össze mindenféléből, ami a kezükbe akadt. És kilógott a rakásból egy utcaseprő taligának

az egyik nyele. De jó magasan. Mondom, ez nekem isten áldása lenne, ha meg tudnám kaparintani, mert meg tudom rakni gyerekkel, csomaggal, mindennel, jobban haladnánk. Fölmentem és kitermeltem. Egy nyele volt csak annak a talicskának, a másik be volt görbülve, de mind a két kereke ép volt. Isteni, hát olyan könnyebbség volt, mintha most egy repülőt tettek volna alám. Eljutottunk a Józsefvárosi pályaudvar mögötti részig. A Salgótarjáni úton ott van a temető, hóval belepve [A Kerepesi úti temetőről van szó. – A szerk.]. Anyám hátul jött, én meg a gyerekeket vittem mindig előre a talicskával. És anyám hátul egyszer csak egy nagyot sikít, hallom a hangját, aztán eltűnik. Visszamentem, hogy megnézzem, mi történt. Hát a hó betemette egy német katona hulláját, anyám nem vette észre, és a trottőr sarkú cipőjével rálépett pont az arcára a németnek. Az úgy leszakadt, ő pedig meglátta, terhesen, undorodva, félve és elájult. Attól kezdve már őt is cipelni kellett. De végre elértünk az Asztalos Sándor utcához, a pályaudvar mögötti részre. A hídon nem lehetett menni, mert az szét volt ágyúzva, bombázva. Lementünk, fölmentünk az árokba, kapaszkodva. A talicskát ott kellett hagyni a túloldalon, mert nem lehetett átvinni. De szerencsére már nem sok volt, olyan nyolcszáz-ezer méter, legfeljebb egy kilométer volt még a lakásunkig. Végre beértünk a mi épületünkbe. Az első ajtó a mienk. Trencsén-barakk, vécé-sor, és a következő ajtó, 1. szám. Hát égett a lámpa. Valaki beköltözött.

Jó estét kívánok, mi vagyunk, itt lakunk. Ezek a mi bútoraink, a mi ágyneműnk, a mi szekrényünk, a mienk minden. És azt mondta nekem ott az az ember, hogy „Na és? Hát mit képzelek én?! Csak nem fog ő az utcára menni a két gyerekével?!”. Mondtam, hogy keressen magának valamit, de ez az enyém. De hát ő nem. Ő majd legfeljebb segít nekem oda a vécé-folyosóra berendezkedni, ad szalmazsákot meg ilyenek. Odamentem a konyhaszekrényhez. Tudtam, hogy mi hol van, hiszen én laktam ott, mi rendeztük be azt a konyhát. Tudtam, hogy amire én gondolok, annak ott kell lennie a fiókban. Odaugrottam, és kivettem a kést. „Most mindannyiótokat kiirtalak, ha innen ki nem takarodtok! Te zavarsz engem, január 19-én, a felszabadult zsidót, az én lakásomból?! Ott halsz meg!!!” Úgy menekültek ki, ahogy illik. Most már nem így tenném, de akkor nem lehetett másképp, mert nem lehetett várni tanácsi kiutalásra, hogy adjanak egy másik lakást, és addig én majd lakok a vécében. Akkor ezt így kellett. Ez annak a következménye, amit velünk csináltak. Amikor át köll lépni a halottaimat, és még azt sem tudom megtenni, hogy egy imát mondjak érte. Amikor olyan tapasztalatokat, olyan megrázó élményeket hordozok magamban, hogy még most sem tudom elfelejteni, és még most is napokig tudnám sorolni, hogy milyen dolgokon mentem keresztül, és milyen dolgok történtek másokkal, amiket mind látnom kellett, mert előttem történtek. Hát el lehet felejteni egy olyan esetet, hogy utazok a villamoson, és igazoltatni kezdik az embereket, és amikor egy hét-nyolc hónapos terhes asszonyhoz érnek, aki nem tudja igazolni magát, akkor letépik, lerángatják a villamosról, lerugdossák a földre, és addig ütik, míg ott, az utca kövén megszül, és meghalnak mind ketten. Ha így kellett megtapasztalnom tizenöt évesen, hogy hogy születik a gyerek, akkor egy idegennek, aki engem akar letiporni, aki hasznot akar húzni abból, ami velem történt, már hadd ne féltsem az életét! Aki ezt megítéli, gondoljon bele az én helyzetembe. Abba, amit előtte átéltem, és abba, amiben akkor éppen voltam: ott cipelek egy terhes anyát és öt kisgyereket, akik túlélték a gettót. Apámról, bátyámról, rokonaimról azt sem tudom, hol vannak. És akkor az övé legyen minden?!

Szóval felszabadultunk, hazamentünk, és kezdtük újra az életet, vártuk azokat, akik elkerültek, vártuk a híreket. A Bethlen Gábor utcában, a Keleti mögött volt az OMZSA, ott, ahol a mai Állatorvosi Egyetem van talán. Az is egy zsidó szeretetház vagy valami ilyesmi volt. A Bethlen

Gábor téren ma is ott van a magyarországi zsidók egyik központja [A Bethlen téren ma is működő zsinagóga van. – A szerk.]. Valamikor a 19. században vagy a 20. század elején épült, még az eredeti építők birtokolják. Oda jártunk be, mert oda érkeztek a Németországból vagy máshonnan felszabadult emberek, és ott kaptak igazolást a DEGOB-tól, ez a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság. Ez a bizonyítvány arra volt jó, hogyha valaki segítséget kért, akkor ennek alapján kaphatott segítséget, ezzel igazolta, hogy ki ő, és hogy hol volt. Ott jelentek meg a falon ilyen tudósítások, hogy „a Klein Marci él, de a buchenwaldi kórházban van” – mondja, aki hazajött onnan, hogy értesülhessenek róla a hozzátartozói, akik várják. Minden nap elmentünk mi is oda az Auguszta-telepről, gyalog, és néztük a listát, mert akkor még nem volt itthon sem Laci, a bátyám, sem apu. És egyszer csak megjelenik a Laci, német egyenruhában, hazajött az Auguszta-telepre, tudta, hogy ott fogja megtalálni a családját. Apura még várni kellett. Róla csak augusztus első hetében nyilatkozott valaki, a falon megjelent egy hirdetés, hogy F. Ignác él, és a günskircheni kórházban van. Hát ez már jó jel volt, mert akkor már tudtuk legalább, hogy életben van. Úgy került kórházba, hogy amikor Mauthausenben fölszabadították őket az oroszok, akkor néhányan nekirontottak valami élelmiszerraktárnak és bezabáltak – sajnos ezt így kell mondanom, mert én tudom jól, hogy másképp nem lehetett, annyi éhezés után. Ebbe aztán többen bele is haltak. Aki ott evett, az mind hastífuszos lett, és a nyolcvan százalékuk belehalt. Ha nem ettek volna annyit hirtelen, csak fokozatosan kezdik, akkor életben maradhattak volna, de ki tudja azt egy olyan helyzetben megállni, hogy ne lakjon jól, ha végre egyszer megteheti. Apám is megbetegedett, és bevitték a kórházba, Günskirchenbe. Aztán egyszer, augusztus vége felé jövök haza éppen onnan, a Bethlen Gábor térről, és azt látom, hogy fekszik valaki az ágyon, fehér lepedővel letakarva. Mintha egy gyufaszálat betakartam volna. Apu olyan kilencven kilós ember volt korábban, akkor pedig negyven körül lehetett, a fele annyi vagy még kevesebb. Kérdeztem anyut, hogy ki fekszik ott, ki az, akit az ágyba enged, és mondta, hogy „nézd meg, fiam, nézd meg jobban. Ő az apu”. Csodálatos dolog volt a hazatérése. Egy ideig neki regenerálódnia kellett, keresett és talált is munkahelyet. Legelőször a Jointon keresztül kapott valami munkát. Később az Országos Növényvédőszeripari Vállalatnál dolgozott. Ez egy akkor alakult állami vállalat volt, és annál kezdett el dolgozni, már nem tudom, milyen beosztásban, majd miután politikailag megbízható lett, ellenőrzési főosztályvezető lett belőle. Apu nagy kommunista volt. Nem azért, mert olyan szelek fújtak, ő már a háború előtt is baloldali eszméket vallott, baloldali érzelmű ember volt. Később tűzoltó lett, ott is dolgozott egy darabig, és az volt az utolsó munkahelye, onnan ment nyugdíjba. 1965 júliusában halt meg.

Ott, a Jointnál, ahol mindenféle segítséget kaptunk a felszabadulás után, cionisták is tevékenykedtek. Később kiderült, hogy voltak köztük Hagana-szervezők, illegális alijaszervezők. [A Hagana földalatti zsidó katonai szervezet, amely 1920-ban jött létre a brit mandátum alatt álló Palesztinában. Fő tevékenysége a zsidó telepesek és a zsidó tulajdon védelme volt, de a telepes mozgalmat is segítette új telepek létrehozásában, valamint zsidók illegális bevándorlását is megszervezte. – A szerk.] És ezek Joint gyűjtésekből több ilyen intézményt fenntartottak, köztük gyerekintézményeket. Például a Délibáb utcában volt a Makkabi Hacairnak egy intézménye, ahol hetes bölcsődét csináltak, és befogadtak gyerekeket. Akkor Budapesten gyereket etetni nem nagyon volt miből, ott viszont volt, mert oda hordtak be külföldről, vidékről mindent, amihez hozzájutottak. Volt ugyanilyen intézményük nagyobbaknak is, olyanoknak, akiket alijáztatni tudtak, de azok nem tudom, hol voltak. Végül beadtuk a kisebb testvéreimet, Pityutól lefelé mind… tán még a Manyit is, de Pityutól lefelé biztos, hogy mindegyik a Délibáb utcában volt egy darabig. Ott

megvolt a kajájuk, ruhájuk, olyan volt, mint egy rendes árvaház, csak azzal a különbséggel, hogy ott mondogatták az embereknek, hogy el kell innen menni, ki kell jutni Izraelbe [Akkor még: Palesztina. Izrael Állam 1948 májusában alakult meg. – A szerk.]. Nekünk is felajánlották a lehetőséget, hogy disszidáljunk, megkérdezték, hogy mire várunk. Arra, hogy még egy holokauszt legyen? Vagy miben reménykedünk? 1946 augusztusában pogrom volt. Itt, Magyarországon, egy alföldi faluban – most nem jut eszembe a neve – pogrom, mert a zsidó, aki visszajött valahonnan, követelte vissza a házát, a lakását. [1946 folyamán több alkalommal volt pogrom Magyarországon: májusban Kunmadarason, július végén, augusztus elején, Miskolcon, de egyik sem kifejezetten amiatt, hogy valaki valamit visszakövetelt volna; és korábban, még a kunmadarasi események előtt volt pogrom Ózdon, Szeghalmon és Sajószentpéteren is. De az elérhető forrásokban (lásd: Pelle János: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Budapest, Pelikán Kiadó, 1995, valamint A magyar zsidóság 1945 után. Dokumentumok a Budapesti Zsidó Múzeum levéltárából, XXXIII–5–b/4. doboz, 29. sz. iratcsomó) nem találtunk utalást augusztusban föllángoló pogromra. – A szerk.] Erről képeket mutattak, tényeket közöltek velünk a cionisták, hogy meggyőzzenek arról, hogy itt egy zsidónak nincs helye. És azok után, ami velünk történt, nem tudtunk már bízni abban, hogy itt, Magyarországon azt, hogy „rohadt zsidó”, nem fogjuk többé hallani.

Tehát az ok, amiért úgy határoztunk, hogy kimegyünk Izraelbe, az antiszemitizmus volt. Megbeszéltük ezt a dolgot otthon, és eldöntöttük, hogy mi, hárman a bátyámmal és a legidősebb öcsémmel kimegyünk. Az is meg volt ígérve, hogy megadják a lehetőséget, hogy a család is kijöhessen utánunk, mert a nélkül nem vállaltuk volna, nem akartuk itt hagyni őket. Az utunk első állomása Debrecen mellett, Nyírábrány községben volt, ahol egy Stern nevű holokauszt-áldozat biztosított egy tanyát arra a célra, hogy az alija-jelöltek ott próbálják ki a kibucéletformát. 1945 végén, 1946 elején érkeztünk meg oda. Ez egy negyvenholdas gazdaság volt, ahol szépen összejöttünk harminc-valahányan, és elkezdtük a kibucmunkát tanulmányozni. Akik már ott voltak, azok segítettek, és mi szépen kommunában dolgoztunk. Volt egy olyan nádas rész is ott a környéken, vadkacsa is fészkelt benne, és egyszer megtaláltam a fészket, benne voltak a kacsatojások. Azt találtam ki – nekünk is voltak a gazdaságban kacsáink –, hogy megfogjuk a kiskacsákat majd, ketrecben összehozzuk a háziasítottat meg a vadat, és az mennyivel jobb lesz. Aztán, mire újra odaértem, már kikeltek, és elmentek a kiskacsák.

Nyírábrányból 1946. október 22-én jöttünk el. Emlékszem, mindenki csöndben pakolt, aztán szálltunk fel a teherautóra, és feljöttünk Pestre. Akinek volt hova, azt egy napra hazaengedték, a többieket elszállásolták, és másnap délután a Keleti pályaudvaron találkoztunk. Bent állt egy szerelvény, fölszálltunk rá kétezer-valahányan. Kollektív útlevéllel mentünk, emlékszem rá, mindenkinek ott volt a fényképe, és mindenki úgy volt bejegyezve, hogy mi ott kint születtünk, és aztán a córeszban [Jiddis: baj – A szerk.] idekerültünk, de most mennénk haza. Ez így volt megkenve végig. Be is tanítottak bennünket egy olyan esetre, hogy a határon megkérdezi a határőr, hogy hányban született, és be köllött tanulni mindenkinek a dátumot ivritül. Akkor mi nem tudtunk még, Magyarországon nem beszélte senki az ivritet. Magyarul beszéltünk, vagy voltak egy kevesen, akik jiddisül, de inkább csak magyarul, az volt a jellemző. És ha a magyar határőr kérdezett, nem magyarul kellett válaszolni, hanem ahhoz kellett beszélni, aki a tolmácsot játszotta, ivritül. Persze, semmire nem volt szükség, mert ez egy megkent út volt. Úgy mentünk át a határon Szabadka felé, hogy senki meg sem állított bennünket. Szabadkán a zsidó gimnáziumba meg más

zsidó intézményekbe szállásoltak be bennünket, több helyre, mert ott ötezren voltunk már. Két napot töltöttünk Szabadkán, aztán tehervagonba raktak a Tito [lásd: Josip Tito] emberei – soha nem felejtem el azt a kövér partizán gyereket, akivel ott találkoztam –, hát bizony, úgy jött ki, hogy éppen tehervagonokba raktak, mert nem volt más. Lementünk egy kikötőbe, és ott szálltunk hajóra. Előtte kikérdezték, ki az, aki jól tud úszni, és azt az ötszáz embert különválasztották. Állt bent a kikötőben egy nagy török teherhajó meg egy kisebb személyszállító hajó. Azt az ötszázat, akik úszni tudtak, a kis hajóra vitték, a többieket ebbe a nagy teherhajóba.

A hajónk neve Knesszet Izrael volt. Ott priccsek voltak kiépítve, és szépen oda beszállásoltak bennünket. Akkoriban az angolok Európa minden kikötőjét figyelték, hogy ne jussanak illegális bevándorlók a tengerre anélkül, hogy ők tudnák. Hétszáz volt akkor, azt hiszem, az izraeli kvóta, mert akkor még palesztin állam volt [Palesztina nem önálló állam, hanem brit mandátum alatt álló terület volt. – A szerk.]. Nem lehetett legálisan bejutni többnek. A mi utunk úgy volt megszervezve, hogy az úszó gárdát a kis hajóval – mi a saját szemünkkel láttuk – szándékosan rávitték egy sziklára még a Földközi-tengeren. És akkor a világnak ordították rádión, hogy egy zsidó menekülteket szállító hajó elsüllyedt, több ezer ember volt rajta, és evvel akarták álcázni a másik hajót. Ez ilyen Hagana-húzás volt. Akik a kis hajón voltak, azok hozzánk átúsztak, mindenki a nagy hajóra jött át. Aztán mentünk tovább. A Földközi-tenger iszonyú viharos. Egy teherhajóról tudni lehet, hogy akkor van a merülési pontján, amikor megvan a teher. A mienk egy négyezer tonnás teherhajó volt, négy-öt ezer személlyel, és amikor jöttek a hullámok, az árboc egyszer ezen az oldalon, egyszer azon az oldalon volt, a hajó orra egyszer lent, egyszer fent, ez egy borzalmas út volt. És ott voltak azok a lágerből szabadult emberek… Nekem egész úton még csak hányingeren sem volt. Majd, amikor visszafelé jöttem egy huszonnyolcezer tonnás hajón, ami tele volt, és alig hullámzott, ott úgy kínlódtam, hánytam, mint a kutya, de mikor mentünk, akkor nekem nem volt semmi bajom. Pedig egy kerek hónapot a Földközi-tengeren töltöttünk, ezen az iszonyú, háborgó tengeren, vittek bennünket keresztül-kasul, hogy hátha az angolok elveszítik a nyomunkat.

Jártunk mindenhol. Mondták, hogy az, amit ott látunk, az Gibraltár, ez Afrika partja, bejártuk az egész Földközi-tengert. Aztán egy hónap után, úgy november végén, december elején messziről láttunk angol hajókat. Mindig éjjel lehetett feljönni a fedélzetre egy kis levegőt szívni. Én éppen egy gerendán ültem, és egyszer csak ott volt két hajó, két oldalról. A gyalázatosok olyan reflektorokkal, amilyen a filmeseknek van, beterítették az egész hajót. Lebuktunk. Tudták, hogy kik vagyunk, mik vagyunk, és kész, vége. Elkezdett beszélgetni a két hajó parancsnoka. Elénk állt a két monitor, egy láncot kihúztak, megfogták a mi hajónkat, nincs menekvés. Bevittek a haifai kikötőbe, és akkor mi kitaláltuk, hogy éhségsztrájkolunk. Mert akkor már tapasztalatból tudtuk, hogy ameddig éhségsztrájkolnak az illegális bevándorlók, addig rajtunk van a világ szeme, nem fognak ellenünk semmit sem elkövetni. A meghatározott kvóta hétszáz fő volt, és akkor már öt-hat ezer ember volt Cipruson az internálótáborokban. Mindenkit, akit elfogtak, oda vittek be. Vittek volna minket is, de mi elkezdtünk éhségsztrájkolni. Jaj, de nagyon éhségsztrájkoltunk! Láttam, hogy a másik, aki a legjobban szavalt, betakarja a fejét, és a takaró alatt rágja a kekszet.

Hét nap után, amikor Hanuka vagy valami ilyesmi ünnepség jött, akkor kitalálták, hogy most az ünnepre felfüggesztik az éhségsztrájkot, és utána folytatjuk. Hát persze, ahogy felfüggesztettük az éhségsztrájkot, két órán belül mindenki a nagy amerikai hajón volt, és ment át Ciprusra. 1946. december elején – később láttam, biztos elő lehet keresni – ellenálltunk a kikötőben. Nem akartunk átmenni, harc volt, egy csomó sebesülttel. Egy olyan hajóra hordtak át bennünket, amit arra

építették, hogy a nyugati partraszállásnál átvigyék az embereket Amerikából Angliába. Ilyen szaggatott lépcsőn lehetett feljutni a hajóra, mert egy négy-öt emeletes nagy dög volt. Ez egy vasárnap történt, és az Anders-hadsereg, a lengyel Anders tábornok által toborzott zsoldosok, kegyetlen állatok, azok voltak ott szolgálatban. El lehet képzelni, hogy mit műveltek. Olyan nagy bakancsot hordtak, mint a síelők, és ott volt ilyen bakancsban egy barom nagy néger állat. Én egy szál fürdőruhában voltam, és a hajón az egyik lépcsőfordulóban állt ez a disznó a hatalmas nagy bakancsával, és engem fenéken billentett, de úgy, hogy ezt a csontot eltalálta. Én aztán nem tudtam jobbat kitalálni, és amikor a lépcsőn a csóró feje fölé értem – csúnya, nem csúnya – fentről leköptem a fekete arcát. Ő meg nem jöhetett utánam, nem hagyhatta ott a posztját. Mikor befejezte a szolgálatot, csak úgy futkosott, hogy meglásson. Ha megtalált volna, nem éltem volna tovább.

Aztán következett Ciprus. Egy bekerített őserdőben voltunk. Nagyon rendesek voltak velünk az angolok. Adtak minden hét embernek katonai sátrat, konyhafelszerelést, táplálékot is állandóan vételezhettünk. Adtak fejszét, amivel kiirtottuk az őserdőt, felállítottuk a sátrakat, és ott majd egy évig éltünk. Ez 1946. december 8. körül volt, és aztán valahol 1947 augusztusában alijáztunk. Az angolok a kvótán belül megengedett embereket hagyták bemenni, és azt a tábor vezetősége döntötte el mindig, hogy kik legyenek. A nők és a gyerekek mindig előnyben voltak, meg mozgalmak szerint osztották ki, hogy ez a mozgalom ennyit, az a mozgalom annyit küldhet. És egyszer csak sorra kerültünk mi is. Pár napig voltunk egy Kirjat Amal nevű helységben, ez a Karmel hegy másik oldala, oda vittek mindenkit, aki Ciprusról szabadult, onnan osztottak el bennünket. Bandi öcsém Petah Tikvára került, egy árvaházszerű intézménybe, mi pedig egy Kvucat Mecuva nevű helyre, ez volt az egyik helye a Makkabi Hacairnak, annak a mozgalomnak, amihez mi csatlakoztunk. Van egy hegység, a Galil, ami Libanont választja el Izraeltől, körülbelül az Akkói-öböltől kezdődik. Északra ment az országút meg a transzlibanoni vasútvonal, és a mellé építettek az angolok egy katonai tábort, ami az országutat és a vasutat ellenőrizte. A közelben volt Haifa, Akko és Naharia – ez utóbbi egy német alapítású mosáv volt, egy faluszerű hely, ahol az emberek önállóan éltek, gazdálkodtak, kaptak állami segítséget, házat, földet, eszközöket, és letelepítették őket, mert ott a terület biztosítása volt annak idején, az Izrael megalakítása előtti időszakban a legfőbb szempont. Sok kis arab falu volt, és rengeteg olyan hely volt, ahova telepeseket lehetett elhelyezni, és akkor azt a területet esetleg majd meg lehetett szerezni, el lehetett birtokolni. Ez így ment.

Tehát ott, Galilban volt ez a szintén németek által kialakított kvucá, ahova mi kerültünk. A kvucá olyan, mint a kibuc, ugyanazt jelenti. Ez egy háromszáz körüli kibuc volt, lakott benne hatvan-hetven magyar, a többiek németek voltak. Nekem nagyon tetszett a kvucá, a bátyámnak nem. Ott tulajdonképpen az embernek tényleg – mint, ahogy halljuk – minden szükségletéről gondoskodtak. Jött a suszter, méretet vett a cipőről, méretet vett a ruháról, a lányok jártak körbe, és a rendetlen fiúknak az ágy alá bedobott zokniit összeszedték. Mindenkinek volt egy fachja, oda be volt rakva a tiszta ruha, meg kiazsúrozva az atlétatrikója. Tehát ott mindenről mindig gondoskodtak. A bátyám pedig nagyobb önállóságra vágyott, azt mondta, hogy ő akkor érzi magát embernek, ha problémai vannak, és azt meg is tudja oldani. Ebben is van igazság.

A munkakörökben választani lehetett. Én körülbelül egy évig, másfél évig végeztem védelmi munkákat. Víz nem volt, mert ez egy hegy. És volt mellette egy vádi, egy szoros, ott fúrtak vizet, és egy vezetéket fölvezettünk. De addig, amíg az nem volt kész, lajtkocsival hordtuk fel a vizet a

kvucára. Annak a biztosítása volt sokáig az én egyik feladatom. A lépcsőn ültem, oda voltam szíjazva, és volt egy puskám. De ez a puska – isten bizony – fából volt. Csak azt a célt szolgálta, hogy lássák a gyilkosjelöltek, hogy védve van a létesítmény, de valójában nem tudtam volna megvédeni magunkat. Egy ilyen kamu dolog volt, de mivel úgy tudták, hogy fegyveres védelem van, nem bántották a kocsit. Dolgoztam még tehenészetben, építettem védelmi állásokat, voltam fodrász is. A kibucban voltam, amikor az első háborús összeütközések voltak azon a vidéken, 1947. áprilistól körülbelül 1948 végéig. Amikor jött az ENSZ-határozat Izrael államról [lásd: Izrael állam megalakulása], kivonultak az angolok, repülőre szálltak, és elmentek. Aranyosak voltak, mondhatom, mert azt a katonai tábort, amiről korábban említést tettem, teljes felszereléssel, harckocsikkal, fegyverekkel, robbanószerekkel, otthagyták. Az arabok persze előbb tudták meg, mint mi, minden a rendelkezésükre volt bocsátva, hogy minket kiirtsanak. Nem volt az egy békés korszak, akkor voltak a Beginék, Irgun Cvai Leumi, ezek ilyen terrorista egységek, amelyek állandóan azt csinálták, amit ma is csinálnak, oda-vissza. Ha te egyet, én kettőt, és ez így ment. A Dávid Király szálló felrobbantása és nagyon sok ilyen esemény akkor zajlott, amikor kint voltam. [Az Irgun Cvai Leumi jobboldali zsidó katonai szervezet, amely 1944 elejétől Izrael Állam 1948-as kikiáltásáig szervezte a brit uralom elleni katonai akciókat, és terrorcselekményeket hajtott végre. Legismertebb terrorcselekményüket 1946. július 22-én hajtották végre Jeruzsálemben, amikor fölrobbantották a Dávid Király szállodát, amelyben a brit adminisztráció központi irodái voltak. A robbantásban kilencvenegyen haltak meg. – A szerk.]

Amikor elkezdődtek komolyabban a harcok, akkor volt egy hat hónapos körbezárás, és el voltunk szigetelve a zsidó államtól, mindenki, aki megpróbált átmenni, odaveszett. Mivel hegyen volt a falu, az arabok könnyen körbe tudtak zárni bennünket, és attól kezdve sok mindent nem tudtunk már úgy megoldani, ahogy azelőtt volt. A fodrászatot például azelőtt úgy intéztük, hogy a tizenkét kilométerre levő városból kijött hozzánk a fodrász. Miután erre már nem volt lehetőség, repülőről dobtak le nekünk egy fodrászfelszerelést, csak éppen nem volt senki, aki óhajtotta volna ezt a feladatot. Én lettem aztán az a bátor gyerek, aki mégis elvállalta. A fogorvosi rendelő lett az én birodalmam, és a fogorvosi székbe ültek be a vendégeim. Biztos, hogy emlékezetes maradt a tevékenységem, mert mindenkinek a fülét elnyisszantottam egy kicsit – úgy akartam csattogtatni az ollómat, mint egy igazi fodrász. Egy másik olyan feladatom, amit a szükség kényszerített ki, az ítélet-végrehajtás volt. Tízezer tyúkot három hét alatt le kellett vágni, mert elfogyott a táplálékuk, utánpótlás nem volt, nem tudtuk tovább tartani őket. Fagyasztásra viszont volt lehetőségünk, aztán én lettem a végrehajtója ennek az ítéletnek, a tyúkfarm kivégzésének. Akkor annyi csirkénk volt, hogy a kutya is megutálta csirkehúst. Ez az eset 1948 elején történhetett, és utána már nem sokáig voltam a kibucban, a bátyámmal együtt önként jelentkeztünk katonának. Libanonnál örökös hadi cselekmények voltak, mi pedig a libanoni határnál voltunk, és akkor csatlakoztunk a Haganához. Ez annak idején még nem volt reguláris hadsereg – egyenruhánk sem volt –, és ahhoz szárnyhoz tartozott, amelyik valóban önvédelemre szerveződött, tehát nem olyan volt a tevékenysége, mint az Irgun Cvai Leuminak, amelyik a robbantgatásokat végezte, hanem tényleg csak a védelem volt a cél, a neve is azt mutatja, ’l’hagin’ = megvédeni.

Én elsősegélynyújtó voltam, elég veszélyes foglalkozás volt. Aztán egyszer csak elfelejtettünk visszamenni. Elmentünk szépen Petah Tikvára, és attól kezdve különféle alkalmi munkákból éltünk: a gyümölcsszürettől a házépítési blokkig egy csomó helyen megfordultunk. Munkanélküliek is voltunk. Hosszú ideig – talán egy évig is – egy Petah Tikva-i vendéglősnél ettünk hitelben, hogy

majd megadjuk, ha lesz miből. Akkoriban csak szakszervezeti tag lehetett kiközvetítve valamilyen munkához, mi pedig nem jelentkezhettünk a Hisztadrutnál, mivel katonaköteles korban voltunk, és megszöktünk a hadseregből [Hisztadrut – „Általános Szakszervezet”, Izrael legnagyobb szakszervezete. – A szerk.]. Legálisan tehát nem juthattunk jövedelemhez. De később aztán lettek jövedelmeink, a hazautazásunk előtt már elég jól tudtunk keresni, de legálisan nem nagyon tudtunk dolgozni.

Részben ezért kezdtünk el a hazajövetelen gondolkozni, részben pedig más okokból. Akkorra már kezdtek felerősödni olyan politikai nézetek, amiket nem vallottunk a magunkénak, és kezdett kikristályosodni egy olyan Izrael Állam, ami nem teljesen esett egybe a mi elképzeléseinkkel. Mikor kimentünk, még nem volt zsidó állam, és nem lehetett tudni, hogy milyen lesz. Volt a kibucmozgalom, ahol az egyenlőség elég jól érvényesült, az tetszett. Aztán amikor kezdett kialakulni az állam, akkor már az is kezdett látszani, hogy ez sem az lesz, amit akarunk. A mi mozgalmunk, a Makkabi Hacair, ami egy olyan fél munkáspártszerű volt, tehát a centrumtól kicsit balra elhelyezkedő mozgalom volt – tüntetett a moziban, amikor a híradó az első vietnami bombázást mutatta [Az 1946–54 között zajló indokínai háborúról van szó. Ennek során, 1946 decemberében a francia légierő bombázása következtében Haiphongban 6000 ember vesztette életét. – A szerk.]. És azokat, akik ott voltak a moziban, huszonnégy órára bebörtönözték, azért, mert hogy merünk mi kommunisták lenni. Nem nagyon tetszett ez nekem. És az sem tetszett, hogy amikor május elsején nem mentem dolgozni, a rendőrség ezért megvert. Akkoriban olyan felelősféle voltam egy kisebb munkáscsoport élén, a tulajdonossal vagy munkavezetővel én állapodtam meg, hogy ezt vagy azt kell majd csinálni. És május elsején megjelenik a tulajdonos a kocsijával, hogy hát hol vannak az emberek, miért nem megyek dolgozni. Mondom, hogy május elseje van. „Na de hát én is munkás vagyok – mondja –, mégis megyek dolgozni!” Aztán két óra múlva megjelent két rendőr, bevittek és megvertek minket.

Voltak más dolgok is, amik nem tetszettek. Mondok egy példát. Egy ideig úgy jutottunk jövedelemhez, hogy volt egy barátunk, aki átadta nekünk a munkáját délelőtt 11-től délután 3 óráig, mert ott a déli melegben nincs kötelező munkaidő, ebben az időszakban nem volt szabad dolgoztatni. De ha valaki önként vállalta, megtehette. Ő nem akarta csinálni, és azt a munkáját, amit el kellett végezni abban az időszakban, mi elvállaltuk. Ez egy olyan stílusú építkezés volt, hogy helyben keverték a betontéglákat, és abban a negyven-ötven fokos melegben a beton igényli, hogy locsolják. Aztán a vallásos emberek, a haszidok rá akarták kényszeríteni a saját életmódjukat azokra is, akik kevésbé voltak vallásosak. Az ilyen törvényeket, hogy szombaton nem dolgozunk, én persze nem tartottam be, és volt például olyan, hogy jön egy ilyen rabbi a húsz-harminc emberével, nekem ott volt a beton, amit locsolni kellett, és akkor ők meg akartak ebben akadályozni, tönkre akarták velem tetetni az egészet, és akkor még fizethettem volna érte, mert rám volt akkor bízva. Nem hagytam magam, szépen rájuk irányítottam a slaugot. Ezt persze nem lett volna szabad, de muszáj volt. Nagyon szélsőségesek tudtak lenni ők is, ezt sem tudtam megszokni. Szóval, nem minden számításunk jött be, és összességében azért attól a világtól is távol voltam én, ami Izraelben volt.

Egy további ok, ami miatt a hazajövetelre szavaztunk, az volt, hogy nem engedték ki a szüleimet. Amikor kimentünk, a mozgalomtól ígéretet kaptunk arra, hogy a család utánunk jöhet később, hogy lesz olyan hajó is, amivel kisgyerekek, nők, anyák jönnek. Csak azzal ők sem számoltak, hogy 1948-ban Magyarországon egy Rákosi Mátyás nevű emberke kerül hatalomra, aki minden

megállapodást figyelmen kívül hagy. Mert itt is valami megállapodás volt, gondolom én, mert tudok például arról, hogy Romániában a németekkel kötöttek megállapodást, hogy kiengedik az ottaniakat [Ilyen megállapodások valószínűleg nem voltak a háború után. A második világháború után a németeket nem telepítették ki Romániából, viszont 1946-ban a Szovjetunió kezdeményezésére mintegy 85 ezer romániai németet deportáltak a Szovjetunióba, ahol az újjáépítésben vettek részt. A romániai németek körülbelül kétharmada az 1970-80-as években távozott az országból, ebben a román kormány is támogatta őket, mivel az NSZK a Ceauşescuval kötött megállapodás alapján fejpénzt fizetett értük. – A szerk.]. Tehát, gondolom, hogy itt is volt, bár erről soha nem beszéltek. A Rákosi viszont bevezetett egy új rendszert, új feltételeket diktált, és nem engedett ki senkit. De egy darabig visszamenni sem lehetett, mert az alijázókat meg mindenkit, aki külföldre távozott, a törvény büntette illegális kivándorlásért. És aztán 1950. április 4-re jött az ötéves demokrácia megünneplésére egy általános amnesztia, és akkor eldöntöttük, hogy hazajövünk. [Az 1950. évi 9. számú törvényerejű rendelet az ország felszabadulásának ötödik évfordulója alkalmából széles körben közkegyelmet hirdetett (de nem volt általános amnesztia). Hatálya – többek között – kiterjedt azokra, akik 1945. április 4. után elhagyták az országot, és kimondta, hogy tiltott útlevélhasználat és tiltott határátlépés miatt nem lehet bűnvádi eljárást indítani azok ellen, akik 1950. október 4. előtt visszatértek az országba. – A szerk.] A bátyámnak nagyon tetszett az ötlet, az öcsémnek pedig sok beleszólása nem volt, mert nagyon fiatal volt még. Beadtuk a magyar követségre a hazatérési kérelmet, és 1950 októberében megkaptuk. Sokadmagunkkal indultunk útra. Ugyanazon a hajón volt vagy hat-hétszáz dél-amerikai, olyanok, akik azért jöttek Izraelbe, hogy segítsenek kiharcolni az állam létrejöttét. Nem zsoldosnak jöttek, hanem elvből, lelkesedéből harcoltak, azért, mert zsidók voltak, és akarták a zsidó állam létrejöttét, de ők nem akartak ott élni. Tehát nagyon sokan voltunk, akik eljöttünk, és akkoriban volt egy nagy vita is a menni vagy maradni kérdés körül. Soha nem fogom elfelejteni ezeket a vitákat. Volt ott egy magyar nyelvű újság, az „Új Kelet”, az ottani magyarok adták ki. Kishont Ferenccel – most úgy hívják őt, hogy Ephraim Kishon, de korábban, 1945-46-ban, még itthon a „Ludas Matyi” szerkesztője volt – vitatkoztunk nyílt levélben az „Új Kelet”-ben, hogy kell-e hazamenni vagy nem kell [Kishont Ferenc (Ephraim Kishon) (1924–2005) – író, újságíró, filmrendező; 1945–49 között a „Ludas Matyi” munkatársa volt, 1949-től Izraelben élt, és az „Új Kelet” munkatársa volt. Az 1945–1993 között megjelent „Ludas Matyi” a szocializmus évtizedeinek egyetlen szatirikus hetilapja volt. – A szerk.]. Hogy mit kapunk itthon, meg mit nem. Aztán mindent megpróbáltak az ottaniak, hogy megakadályozzák az elmenetelünket, még hajóra szállás előtt egy másfél órával letartóztattak, mert az élelmiszerjegyeket nem adtuk vissza, és akkor helikopterrel jött Tel-Avivból a magyar attasé, aki kiváltott bennünket, hogy fölengedjenek a hajóra. Meg még ráadásul az útleveleink is lejártak. Úgyhogy ez ilyen volt, de azért csak sikerült.

Előtte még elhitették velünk, hogy itthon megkopasztanak bennünket, és ami pénzünk volt, azt akkor el kellett költeni. Én például Názáretben egy első osztályú szállodában laktam egy darabig, ahol még a lábkörmünket is ápolták, mert benne volt az ellátásban. Az aranyórámért Párizsban egy első osztályú vacsorát ettem, azzal fizettem a pincérnek. Elköltöttünk mindent, pedig fölösleges volt, bármit hazahozhattunk volna, nem vettek el semmit, mert kis halak voltunk mi ahhoz. Amikor a határhoz értünk, tényleg jöttek a bőrkabátosok: pont olyanok voltak, amilyennek leírták őket. Úgy féltem, mikor megláttam őket, hogy a fogam hangosan vacogott. A viselkedésük miatt is meg voltunk ijedve, mert ilyen vallató stílusban többször hirtelen rákérdeztek a nevünkre, az adatainkra, hogy hátha egyszer csak önkéntelenül a rossz nevet mondja az ember, nem azt, amit meg kellett

neki tanulni. De nem lett semmi baj. Bevittek Mosonmagyaróváron az ávós laktanyába [lásd: ÁVH] és akkor – istenem – csirkepörkölt… Azzal vártak minket. Éjjel érkeztünk meg, és a kövér szakács néni azzal fogadott, hogy „gyerekek, hát már elsül a pörkölt szaftja, hát hol vagytok már ennyi ideig”. Mert ő tudta, hogy jövünk. Hatalmas combokat ettem meg jonatán almát. Az első magyar kaja volt a visszatérésünk után, rettenetesen jó volt.

És akkor kezdődött az itteni életünk. A lakáshelyzetünk úgy alakult, hogy 1950-ben, amikor visszajöttünk Izraelből, először a szüleimmel laktam, abban a lakásban, ahova a felszabadulás után kerültek. Apu a lágerből való visszatérése és a regenerálódása után elkezdte újra felépíteni azt, amit elvesztettünk akkor, amikor ott kellett hagyni a Ceglédi úti lakást. Akkoriban a Valéria-telepet elkezdték átépíteni, két lakásból egyet csináltak, hogy nagyobb legyen, és apu – aki ebben az időszakban az Országos Növényvédőszeripari Vállalatnál dolgozott – egy kis protekcióval szerzett egy ilyet, és a család oda ment lakni, egy Üllői úti kislakásba. Miután visszajöttünk Izraelből, újra ott éltem még egy darabig a szüleimmel. 1952-ben élettársi kapcsolatot létesítettem az első feleségemmel, akinek az első házasságából volt egy akkor két és fél éves lánya, és mindannyian anyámékhoz költöztünk be, egy szobában laktunk egy ideig tizenketten.

Az első feleségemmel nagyon fiatalon ismerkedtünk meg, ő volt az első szerelmem, és ő volt tulajdonképpen az egyik oka annak, hogy visszajöttem Izraelből. Úgy ismerkedtünk meg, hogy annak idején, még a Ceglédi úti lakásban ők a második szomszédaink voltak. Gyönyörű szép, csodálatos teremtés volt, A. Klári. Az édesapja, A. Feri bácsi keresztény nőt vett feleségül, és azt szerette volna, hogy a lánya már kimaradna abból, amit a zsidó sors mér az emberre. Ezért meg is kereszteltette, és annak idején, ha apám viccesen „nászomnak” szólította – mert mi már nagyon korán elkezdtünk vonzódni egymáshoz –, akkor mindig mondta, hogy „úgysem adom hozzá a lányomat a fiadhoz, mert nem akarom, hogy ugyanolyan sorsa legyen, mint a mi feleségeinknek, akiket örökké itt kell hagynunk, azért, mert mi azok vagyunk, akik vagyunk”. Aztán elsodort bennünket az élet, munkatáborok, csillagos ház, gettó, és Klári – aki nagyon meg volt félemlítve az anyja által – abban az időszakban nem kereste velünk a kapcsolatot, pedig akkor már halálosan szerelmesek voltunk egymásba. Aztán 1945. januárban, amikor visszamentem az Auguszta-telepről a Ceglédi úti telepre elvinni pár otthagyott dolgot, megkeresett engem ott az udvaron, én pedig rém bután és elutasítóan viselkedtem. Mondtam neki, hogy akkor, amikor baj volt, nem állt mellettem, pedig tudok olyanokról, akiket kintről hozzátartozóik, barátaik támogattak valamilyen formában, kaját hoztak be, amíg a gettóba be lehetett jutni, meg egyébként is. Elhatalmasodott bennem a gőg, a dac, és azt mondtam, ha akkor nem kellettem, akkor most se kelljek. Zokogott, és elment. Egy fél év múlva hallottam, hogy férjhez ment, bosszúból. Aztán mi kikerültünk Izraelbe, ő pedig – mint később kiderült – rosszul ment férjhez, iszákos emberhez. 1950-ben anyám megírta, hogy a Klári különköltözött a férjétől, és akkor ez újabb érv volt számomra a visszatérés mellett: azt mondtam, hogy haza kell jutnom, mert engem ott várnak, már nem csak a szüleimnek és a testvéreimnek van szükségük rám, hanem a Klárinak is. Aztán 1952-ben összeköltöztünk. Magával hozta az első házasságából származó gyerekét, megszületett a gyerekem.

Az első albérletünk Mátyásföldön volt, a munkahelyeinkre három órát utaztunk – én Rákospalotán dolgoztam akkor, a feleségem pedig a vágóhídon. Akkor anyósom – aki a Ceglédi úton lakott egy ugyanolyan, szoba-konyhás kis lakásban, mint mi – lefoglalt nekünk a lépcsőházak alatt egy hét négyzetméteres mosókonyhát, és abba beköltöztünk. Én ott rögtön hasznosítottam magam: falra szerelhető bútorokat csináltam, kihasználtuk az ágyak alatti tereket. Mind a két gyerek velünk volt,

kellett a hely. Ott laktunk, ebben a hét négyzetméteres mosókonyhában 1956. október 23-ig. Onnan tudom ilyen pontosan, mert mint kétgyerekes mosókonyha-lakók a X. kerületi tanácsnál igényeltünk lakást. Az igénylőket sorrendbe rakták, és mi – két gyerekkel egy hét négyzetméteres mosókonyhában – eléggé elöl voltunk a rangsorban. Az Üllői úton, a József Attila-teleppel szemben folyt egy építkezés, és nekünk már jogos igényünk volt egy ott készülő lakásra, amely a tervek szerint télen került volna átadásra. Mondtam is mindig a gyereknek, hogy nézd, ott épül a mi lakásunk. Aztán október 23-án, amikor a balhé [lásd: 1956-os forradalom] kitört, jön kiabálva, hogy „Apu, foglalják a lakásunkat!”. Kinéztem, és látom, hogy tényleg kidöntötték a kerítést, az építők elmenekültek, és az első négy épület már meg volt szállva. Háromemeletes házak voltak, egy lépcsőházban szintenként négy lakás. Már le voltak parkettázva, csak még nem voltak átadva, december akárhányadikán lett volna az átadás.

Aztán fogtam magam én is, és az ötödik épületben találtam egy lakást, ahol szintén volt már parketta, be voltak téve az ajtók, ablakok, lényegében lakható volt. Csak a lakásokban nem volt villany, és erre kellett találni valami megoldást. Találtunk is. A mi épületünk mögött volt a betonkeverő, amivel az építők dolgoztak, és onnan szépen le tudtuk csapolni az áramot. Mivel gyerekkoromban előfordult, hogy kikapcsolták nálunk a villanyt – ahogy ma is szokás, ha valaki nem fizeti –, emlékeztem, hogy apám már akkor kitalálta, hogy hogyan köll a dolgot manipulálni, és néha egy-egy időre levezette az áramot. Ezt alkalmaztuk akkor is, mindenki becsatlakozott, mert akárhol hozzá lehetett kapcsolódni, egyik a másikba átment. És mivel a villanyóra csak meghatározott terhelést bír el, és mindig levágta az áramot, kitalálták a nagyokosok, hogy a mágnes részét téglával alá kell támasztani, akkor nem tud leváltani a villanyóra. Idővel a tanács kezdte kiosztani a lakásokat, és meg is kaptuk mi is. Aztán egyszer megjelent három civil emberke, és hozott egy papírt a villanyszámlával, hogy azzal tartozok én. Mert az az óra persze mért, és valahogy elosztották azt a rengeteg fogyasztást. Körülbelül háromévi keresetem lett volna. De valahogy megoldódott ez a dolog. Aztán 1960-ban hoztak egy olyan rendelkezést, hogy meghatározott négyzetméter a jogos lakásigény, azon felül pedig ötszörös lakbéreket kell fizetni. [A 3/1960. (I.10.) Korm. számú rendelet alapján a tanácsi lakások bérlői lakbérpótlékot voltak kötelesek fizetni, amennyiben lakásuk nem volt megfelelően kihasználva. A rendelet értelmében a 6–12 m² közötti lakószoba egy személy, a 12 m² fölötti lakószoba két személy elhelyezésére alkalmas lakószobának minősült. A lakbérpótlék összegét annak alapján állapították meg, hogy a lakásban elhelyezhető személyek számához képest mennyivel kevesebben laknak benne. Kettővel kevesebb személy (tehát eggyel több szoba) esetén 120 forintot, hárommal kevesebb személy esetén 180 forintot kellett fizetni. – A szerk.] Sok idős ember élt nagy lakásban, akik nem bírták fizetni a magas lakbéreket. Én a Wekerle-telepen találtam egy cserepartnert, aki akkor, 1960-ban tízezer forintért hajlandó volt elcserélni a lakását. A gyerekeik kirepültek, csak a két öreg maradt, az egyik nagyon beteg volt. Nem voltak egyébként szegények, hiszen ott, a Wekerlén csak állami emberkék laktak, ő főpostamester volt valamikor, de a nyugdíjukból nem bírták már fenntartani, és elcserélték velünk. Érdekes, hogy még gyerekkoromban, amikor a burzsujokkal, a „wekerlistákkal” néha összeverekedtünk, már akkor nekem a Wekerle-telep annyira tetszett, hogy elhatároztam, hogy valahol ott fogom leélni az életemet, mert az egy gyönyörű szép hely. És sikerült. A Koós Károly téren lett egy szép lakásunk, és ott, már jobb körülmények között mindkét gyereket szépen felneveltük.

Közben volt egypár munkahelyváltásom, és elvégeztem a közgazdasági technikumot. Az 1950-es évek elején a visszatérés utáni első tapasztalataim azt mutatták, nem minden papsajt, ami annak látszik, nem sokáig tetszett a rendszer. 1950. november elején, miután szíjgyártó voltam, ebben a szakmában kezdtem dolgozni a Rákospalotai Bőrkonfekcióban. A Rákospalotai Bőrkonfekcióban az ország összes szíjgyártóját összegyűjtötték katonai munkára, ez ilyen ávós dolog volt. Periszkóptokokat gyártottunk tengeralattjáróra, mert ugye nagyon sok magyar tengeralattjáró volt, legalább annyi, amennyi tenger! A szovjet hadseregnek dolgoztunk, és azoknak meg volt bőven. Aztán 1950 decemberében a Rákosiék bekeményítettek, bevezették a teljesítménynormát [Már az 1947 augusztusában indult hároméves terv második felében általánossá vált a teljesítménybérezés. Az MDP Központi Vezetősége határozata alapján 1950. július végén általános normarendezést hajtottak végre az iparban. Ez is egyike volt az 1949 végén megindult ötéves terv feszített tervelőirányzatainak megvalósulásához szükséges nagyobb teljesítmények kikényszerítése érdekében alkalmazott eszközöknek (a munkahely-változtatás megakadályozása, az „önkényes kilépők” büntetése, a kötelező munkaközvetítés stb. mellett). – A szerk.]. Akkor jöttek a kemény évek, úgyhogy két hónap tapasztalat után abban a vitában, hogy menni vagy maradni Izraelben, én már átálltam volna a másik oldalra, csak hát késő volt. Akkor már hiába mondtam, hogy én akkor inkább visszamegyek, mert már nem lehetett. Ez a legkeményebb Rákosi-korszak volt: amit mi megtermeltünk, és amire nekünk is szükségünk lett volna, az kiment a Szovjetunióba, itt meg maradt a zsírjegy, a cukorjegy és kegyetlen, kemény munkafeltételek nagyon kevés ellenszolgáltatással [lásd: Jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)]. Nem tetszett ez nekem, nem hagytam szó nélkül, és akkor a Rózsi néni, anyám húga, aki ugyanott dolgozott, és annak idején eléggé benne volt a pártéletben, figyelmeztetett, hogy nem jó ez így, hogy én vagyok ott a bőrkonfekcióban a reakció szószólója, már többeknek szemet szúrt, hogy nem vagyok a rendszerhez eléggé lojális.

Aztán jött 1956 [lásd: 1956-os forradalom], amit szintén nem kedvelek, nem lelkesedem érte. Újra zsidózás, újra féktelen indulatok, igazságtalanságok, leszámolások, olyanokkal is, akikről nem tudták, hogy mit csinált és miért volt ott, csak volt róla egy feltételezés, és annak alapján már egyből ütöttek. 1956-ban, október utolsó hetében, a Ceglédi úti házunk előtt, az utcán volt olyan esemény, hogy minden előzetes kommentár nélkül egy embert meg akartak lincselni, mert barna cipőt viselt, és mert a haján meglátszott a sapka nyoma. És akkor az öltözködése alapján azt feltételezték róla, hogy azok közé tartozik, hogy ő is ávós [Az ÁVH-sok szürke posztó nadrágból és kabátból, szürke tányérsapkából és barna félcipőből álló egyenruhát viseltek. – A szerk.]. De nem kérdezték, hogy igaz vagy nem igaz, hanem egyből nekimentek, hogy „büdös kommunista, rohadt zsidó”, és ott, helyben megölték volna. Azt az embert akkor sikerült megmentenünk, de ki tudja, hány ilyen eset volt még. Száz meg száz leszámolás zajlott úgy, hogy indulatok, személyes konfliktusok voltak mögötte. És voltak olyan események, hogy egyeseket a vallásuk miatt vettek újra üldözőbe, ugyanúgy zajlott le jó néhány alkalommal, mint a háború idején, hogy férfiakat levetkőztettek, és ha kiderült, hogy zsidó, akkor kommunista volt, ellenség volt, és ugyanúgy járt, mint akkoriban.

Engem, személy szerint 1956-ban nem ért bántalmazás amiatt, hogy zsidó vagyok, mert olyan környezetben voltam, ott, a Ceglédi úti házban, ahol én nem ríttam ki a többiek közül, ugyanolyan proletár kölök voltam, és ugyanúgy éltem, mint a többiek, mondjuk, azzal a különbséggel, hogy nem ittam. De együtt kártyáztunk, beszélgettünk, jóban voltunk a szomszédokkal. De hallani

bizony hallottam olyan esetekről, hogy valakit a zsidósága miatt vettek üldözőbe a forradalmárok, mert akkor egyesek számára a kommunista meg a zsidó ugyanazt jelentette. Elszabadult a pokol akkor is, nem igaz az, ahogy most beállítják, hogy csak a jók voltak az egyik oldalon, és csak a rosszak a másik oldalon. Nagyon sokan csak arra használták fel a nagy kavarodást, hogy leszámoljanak azokkal, akiket nem szerettek, meg hogy kedvükre fosztogassanak, raboljanak. Érdemes elmesélnem, hogy hogyan értesültem először az eseményekről. Én október 23-a táján – meg aznap is – otthon voltam, nem mentem be a munkahelyemre. Ennek nem a politikai helyzet volt az oka, hanem az, hogy a Bőrkonfekcióban, az akkori munkahelyemen éppen abban az időszakban festették-tatarozták az üzemet, és előtte egy hétre való munkát hazaadtak nekünk. Hazavittük az anyagot, és mindenki otthon dolgozott.

Amikor a csihi-puhi elkezdődött, én a Ceglédi úti lakásunk előtt ültem az udvaron, és labdát varrtam. A házunk mellett, a Ceglédi út 30-ban volt egy nagy raktárépület, amiben nagyon sok mindent, élelmiszertől textiláruig mindenfélét tároltak. Valami nagy, központi raktár lehetett, mert minden volt benne, olyan áru is, ami nem került ki a kiskereskedelembe, az egyszerű emberek nem férhettek hozzá. Például ott láttam először ilyen orosz füstölt halat, sprotnit, meg egész vég cserzett marhabőröket, ilyen nagy kötegben. Szóval, október 23-án arra lettem figyelmes, hogy ebbe a raktárba tódulnak be a „forradalmárok”, hordják ki szépen a sok árut, ami ott volt. Kajákat tonnaszámra, nagy vég vásznakat, kartonokat. Az emeleti részről már nem is a lépcsőn hozták le a cuccokat, hanem kidobálták az ablakon, mert úgy gyorsabban ment. Egy konkrét 1956-os haláleset, amit saját szememmel láttam, úgy történt, hogy egy asszonyt, aki egyszerű járókelő volt, agyoncsapott egy nagy köteg marhabőr, amit a raktár egyik emeleti ablakából dobtak le. Úgyhogy nem csak forradalmi hősök voltak ott. Akiket én láttam, többnyire nem azok voltak. Én nem kerestem az alkalmat, hogy részt vehessek a történésekben, mert nem tudtam azonosulni ezzel a dologgal, de látni sok mindent láttam, mert körülöttem, a mi környékünkön is zajlottak az események. Láttam november 4-e után szovjet tankkal eltaposni ártatlan kerékpáros nőt, tudom, hogy az egyik, szomszédunkban lakó 18 éves fiút lelőtték, pedig csak kenyérért ment. A családomban volt olyan, aki aktívan részt vett az eseményekben. Az egyik unokatestvérem, a Zoli – apám Imre nevű testvérének a fia – ellenforradalmárként hét évet ült börtönben.

Én akkor inkább a saját dolgainkkal, a családom ügyeivel törődtem. A nagy kavarodásban elkezdték az emberek elfoglalni a lakásokat azon a frissen épült telepen, ahol nekünk már jogos lakásigényünk lett volna, és akkor az volt a legfontosabb, hogy erről ne maradjunk le, hiszen egy hét négyzetméteres mosókonyhában laktunk két gyerekkel. Így aztán október 23-án gyorsan be is költöztünk az első saját lakásunkba, az Üllői úton.

1956 után azért történtek változások is: utána már engedték szövetkezetek alapítását, és ki lehetett lépni a nagy állami vállalatokból [lásd: kisipari szövetkezetek; OKISZ]. 1957. márciusban kiléptem a Rákospalotai Bőrkonfekció Vállalattól, és először az Alag és Vidéke egy vidéki központú bőripari szövetkezetbe mentem szíjgyártó szövetkezeti tagnak. 1959 nyarán átmentem a Pesterzsébeti szíjgyártó szövetkezethez. Az ipari szövetkezetek úgy alakultak, hogy a Kádárék a kisiparosokat összevonták, tehát megszüntették a kis magánvállalkozásokat, és csináltak egy szövetkezetet. Összevonták a munkaerőt, a gépeket, mindent, mint ahogy vidéken termelőszövetkezeteket csinálták. Ez az ipari szövetkezet, ahol én dolgoztam, úgy alakult, hogy egy pár szíjgyártó mester volt a mag, és utána szaporodott a létszám. Rengeteg munka volt, exportra is.

1959-60 körül magyarosítottam a nevemet. Nem mintha olyan nagyon asszimilálódni akartam volna, csak borzasztó sok problémám volt az akkori munkahelyemen, a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetben, ahol a raktáros, akinek a munkakiadásnál vezetnie kellett egy nyilvántartást a nevekkel, egy rém hülye ember volt, és mindig szekált, hogy csináljak már magamnak egy könnyebben leírható nevet, soha nem tudta leírni, mindig betűzni kellett neki. Már ő is unta, meg én is untam. És akkor valahogy úgy gondoltam, hogy miért is ne, talán jobb is így. Apámat nem kérdeztem, hogy mit fog szólni, de amikor megtudta, nagyon haragudott érte.

1961-től a feleségem is a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetben dolgozott, betegnyugdíjazásáig. Ő azelőtt a vágóhídon végzett különféle segédmunkákat, és megmaradt nyolc általános iskolai végzettséggel. Én 1962/63-ban elvégeztem estin a hetediket és a nyolcadikat. Ezalatt is a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetben dolgoztam, egészen 1968-ig. Annak, hogy elvégeztem a technikumot, az egyik kiváltó oka a munkahelyi körülményekben volt. Tulajdonképpen az volt, hogy a szövetkezet néhány alapítója nem dolgozott, de elvitte az összes pénzt, mi pedig dolgoztunk éjt nappallá téve, és kiszúrták a szemünket fillérekkel. A vezetőségben volt két-három olyan tag, aki megvette a szavazatokat, mert megvolt hozzá a lóvé, és mindig ő maradt a helyzet magaslatán, ilyen áldemokratikus módon. Én kerestem kétezer-kétszázakat, ő meg a sokszorosát. Én megszakadtam a munkában, ő meg nem csinált semmit. És mivel láttuk, hogy nincs más lehetőség egy igazságosabb helyzet kialakítására, egy olyat találtunk ki, hogy mi, vagy harmincan alapítunk egy pártszervezetet. Így az 1960-as évek elején újra párttag lettem, nem először.

A párttal való kapcsolatom úgy alakult, hogy 1945. januárban, miután felszabadultunk és túléltük mindazt, ami túlélhető volt, a kőbányai kommunista pártszervezet egyik alapító tagja lettem. Nagyon hamar, február környékén léptem be, olyan 30 körüli volt a tagkönyvem sorszáma. Aztán az ismert okokból kivándoroltunk, majd visszajöttünk, de a visszatérésem után még nem léptem be újra, mert azzal a rendszerrel nem tudtam azonosulni. Ami utána következett, a Kádár-rendszer, az már sokunknak tetszett, az egy igazabb világ volt a mainál is. De problémák akkor is voltak, és ott, a Pesterzsébeti Szíjgyártó Szövetkezetben úgy alakult, hogy egy igazságosabb helyzetért akkor tudtunk eredményesebben fellépni, ha alapítottunk egy pártszervezetet, mert akkor, 1962-ben, az volt, amit pártunk és kormányunk akart, és ha mi leszünk a párt, akkor már csak az lesz, amit mi is jóváhagyunk. Aztán ennek a frissen megalakult pártszervezetnek én lettem az első titkára. Csak éppen az volt a baj, hogy a legnagyobb ellenfél egy főkönyvelő volt, egy szakember. Ő tudta, hogy mit csinál, és nem lehetett megcáfolni tudás nélkül azt, amit ő állított. Ha azt állította, hogy elintézte, hogy kevesebb legyen az adózás, vagy hogy ő szerzett egy ilyen vagy olyan munkát, és neki ezért ez meg az jár, akkor nem tudtuk megcáfolni, nem tudtuk szembesíteni az igazsággal szaktudás nélkül. Csak úgy lehetett legyűrni ezt a helyzetet, hogy szakértőnek kellett lenni.

És akkor én elmentem tanulni a közgazdasági technikumba. Ez az 1960-as évek vége, az első kísérlete a „legjobb barakk” című játéknak: új munkatörvénykönyv meg különféle jogszabályok, amiket elértek a párt egyes tagjai [A SZOT (Szakszervezetek Országos Tanácsa) még 1956 szeptemberében határozattervezetet készített a Munka Törvénykönyvének átdolgozására – a szakszervezetek véleményének fokozottabb figyelembevételére olyan kérdésekben, mint bérügyi intézkedések, nyereségrészesedés felhasználása, munkaügyi kérdések, szociális és üzem-egészségügyi kérdések stb. Az 1960-as évek második felében azonban a Munka Törvénykönyvének módosítása során különböző szigorítások léptek életbe „a munkafegyelem fokozása” érdekében (a fegyelmi büntetések terén, elbocsátások lehetőségének biztosítása, „normák karbantartása” stb.).

– A szerk.]. Akkoriban ilyesmit hangoztattak, fent is, hogy csak akkor lehet úrrá lenni a helyzeten országos szinten is, ha más szemlélettel állunk hozzá a dolgokhoz. Így aztán beadtam a jelentkezési lapot, egyszerre négy helyre. Mindenhol elutasítás, de csak azért, mert annyi volt a túljelentkezés, hogy kellett egy olyan feltételt szabni, hogy csak azt veszik fel, akinek ez a munkaköréhez szükséges. Hát egy szíjgyártónak ahhoz, hogy labdát varrjon, igazán nem kell közgazdász végzettség. Aztán gondoltam egyet, fölvettem a telefont, és felhívtam az akkori kultuszminisztert, és kértem egy kihallgatást. „Jó neked jövő kedden, E. elvtárs?” Mondtam: „Megörülnék neki.” És a következő kedden, meghatározott időpontban odamentem. Valahol a tévé mögött volt a kultuszminisztérium, a portás várt, és azt mondta, hogy „gyere be, rád vár a miniszter”. És akkor fölvitt egy kísérő, és ott elmondtam, hogy ti, illetve mi, a párt mondjuk azt, hogy más szemlélettel kell közelítenünk a problémákhoz, hogy tanuljunk, mert az fontos, csak úgy lehet ezt a rendszert fölépíteni, ha kellő szaktudással dolgozunk rajta. De akkor miért akadályoznak engem ebben? Mire alapozod ezt? – kérdezte. Mondtam, hogy arra, hogy itt van a négy elutasítás. Közgazdász akarok lenni, azért, mert a könyvelőnket, aki károsítja a szövetkezetet, nem tudom megcáfolni. Akkor vette a telefont: „Pirike, jöjjön be.” Pirike, későbbi földrajztanárom: testes, idős néni, ő annak az osztálynak a vezetője volt a minisztériumban, amelyik a középiskolákkal foglalkozott. És azt mondta neki: „Mondd, tudnál helyet csinálni valamelyik közgazdasági technikumban?” „Hát hogyne, miért?” „Mert ő nagyon szeretne tanulni.” „E. elvtárs, komolyan gondolod?” „Igen, szeretném”. „Járnál az én osztályomba?” „Boldogan – mondom –, ha nem Budán van, akkor biztos.” „Itt van, a Mester utcában. Ipar utca – Mester utca sarok.” Így lettem aztán közgazdászhallgató. Kilencvenen iskoláztunk be abba az osztályba, és tizenhárman végeztük el. Mert csak azok végezték el, akik önként akarták. Tudniillik a munkahelyeken bizonyos munkakörökhöz csak a beiskolázást követelték meg, nem azt, hogy meg is legyen a végzettség. Hát ez is egy furcsa világ volt.

Tehát 1968. áprilisban elvégeztem a közgazdasági technikumot, és utána behívattak a budapesti pártbizottságba, és egy olyat ajánlottak, hogy a Sportlétesítmények Vállalati Szakszervezeti Bizottságának a titkára legyek. Ez egy hatalmas nagyvállalat volt, az egész Római-parton minden üdülő ide tartozott, miután államosították, oda tartozott a margitszigeti uszoda is meg még rengeteg sportlétesítmény. A Frankel Leó úton volt a központ. És ennél a vállalatnál óriási gondok voltak, tudniillik a vállalatigazgató – egy I. Vilmos nevű emberke, aki több kitüntetést hordott elöl-hátul, mint Brezsnyev, és a bátyja a központi bizottság tagja volt – megengedte magának, hogy elég önkényes módon értelmezze a törvényt. Ki volt számolva a vállalat átlaglétszámára a szakszervezeti alap. Átlaglétszámot kellett alapul venni, mert az uszodában nyáron sokkal több ember dolgozott, mint télen. Az átlaglétszám szerint egy adott összeg jutott a szakszervezeti alapból mindenkinek, és ebből kellett volna egész évben gazdálkodnunk. De februárban már nem volt egy fillér sem, azért, mert az igazgató elköltötte, megkapták az osztályvezetők, és azok, akiknek ő adni akarta. És ez az, ami ellen brusztolni kellett. Egy módon lehetett őt megbolygatni: a szakszervezeten keresztül, és oda kellett egy ember, aki nem befolyásolható. Ez lettem én, és így ott is szembekerültem a fent lévőkkel, már megint „ellenforradalmár” lettem a vezetés szemében, mert nagyon nem tetszett, amit ott csináltak. Tehát ilyen feladatra kértek fel engem, elvállaltam, és én lettem a Császár-uszoda vezetője. Nem azért kerültem oda, hogy kilőjem I. urat, az igazgatót, hanem azért, mert oda kellett egy erős szakszervezeti titkár. Az előző korrumpálva lett, nem tudott eredményt elérni, óriási konfliktushelyzet volt, amit meg kellett oldani. Mögöttem állt a budapesti bizottság, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezetének Budapesti Bizottsága, és

végül sikerült bebizonyítanunk mindent, amit az igazgató nem a törvények szellemében csinált. De miután I. úrnak a testvére a Központi Bizottság tagja volt – ez nagyon magas pártfunkció volt –, nem lehetett őt félreállítani, legfeljebb csak egy módon: érdemei elismerése mellett. És akkor ez megtörtént, nyugdíjazták őt időnek előtte, érdemei elismerése mellett, az én közreműködésemmel. Nekem viszont ezek után a nyakamba varrt a kerületi pártbizottság egy párfegyelmit. Ez után a fegyelmi után már nem egészen tetszett az, amit tettek. Felajánlották, hogy a Materiál Szövetkezetnek – ami egy óriási vegyipari szövetkezet volt – legyek a titkára, de nem vállaltam el.

A Kereskedelmi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezetéhez tartozott egy másik vállalat, a Belkereskedelmi Szállítási Vállalat. Ott alapítottak egy olyan osztályt, hogy marketing, és azt mondták nekem, hogy legyek a megalakuló új osztály vezetője, én meg azt mondtam, hogy majd, ha vége lesz a pártfegyelmimnek. Így aztán kineveztek helyettem mást, aki megcsinálta. Ez egy gyönyörű állás lett volt, örökké külföld: az NDK meg a SZU meg Bulgária, óriási fizetéssel, de hát emiatt lemaradtam róla. Aztán amikor megkaptam a párthatározatot, 1970-ben elmentem a Belkereskedelmi Szállítási Vállalat Tüzelőszállítási Osztályára ellenőrnek kétezer-ötszáz forintért. Ez akkor egy segédmunkás fizetése volt. Később ott, a cégnél lettem középvezető: 1972-ben a Petneházy utcai Belkereskedelmi Szállítási Vállalat telepvezetője lettem, ötszáz ember főnöke, háromszáz gépkocsivezető dolgozott alattam és tüzelőlehordók, a banditák banditái. Aztán 1975-76-ban a Máriás utcai 1-es Belkereskedelmi Szállítási Vállalat vezetője, majd beosztottja. 1982-ig voltam vezető beosztásban, addig, amíg az első feleségem betegsége súlyosabbra nem fordult. Súlyos trombózisai voltak, és fokozatosan leromlott az állapota olyan szintre, hogy már semmit nem tudott csinálni: nyolc év tolókocsi, beszédképesség elvesztése, és akkor már nem bírtam ezt a terhet. 1974-75-ben kezdett el betegeskedni, aztán egyre súlyosabbra fordult az állapota. Nem tudták meggátolni a vérében a trombociták kialakulását, talán tízszer volt kórházban, egy doboznyi zárójelentése gyűlt össze. Az első trombózisa mozgásképesség-csökkenést okozott, a második a beszédképesség teljes elvesztését, a harmadik a mozgásképesség csökkenését a másik oldalon, aztán a negyedik trombózisába belehalt. A két kezem között halt meg, hiába próbáltam újraéleszteni. Most lesz 19 éve, 1985-ben történt. Egyszerű, polgári temetést rendeztünk neki, bár az anyósom igencsak szorgalmazta a katolikus szertartást, de lemondott róla, mert hamar kiderült, hogy a pap nagyon megkéri az árát. A temetések adnak alkalmat az egyházaknak a legiszonyatosabb pénzhajhászásra. Azt kell mondanom, hogy láttam erre példát zsidó temetések alkalmával is, bizony, ott sem angyalkák vannak – tisztelet a kivételnek, mert azért az is akad. A zsidó szertartás szerinti temetés egyébként nem volt túlságosan jellemző a családunkban, de azért volt rá jó néhány példa. Apámat például úgy temettük. Meggyőződéses kommunista volt, és mégis úgy temettük. Szintén úgy temettük a nagyszüleimet, Bandi öcsémet meg az első feleségem apai rokonságát. Más hagyományhoz nem nagyon tartjuk magunkat.

Amikor őt elkezdtem ápolni, lemondtam a vezetői beosztásomról, és leültem kistisztviselőnek, úgy mentem nyugdíjba 1988 augusztusában. A Belkereskedelmi Szállítási Vállalatnál, a Hússzállítási Részlegben volt az utolsó vezetői beosztásom, és utána nagyjából ugyanezt a munkát csináltam tovább, csak már nem vezetőként. Voltak új feladatok is, például akkor álltunk át gépi elszámolásra, azt kellett beindítani. Én közgazdász technikusként értettem ehhez. Én csináltam a prompt inkasszót: volt ezer-valahányszáz gépkocsi, ezer-valahányszáz menetlevéllel, ami egyben egy számla is, mert azon volt rubrikánként igazolva az elvégzett munka. A cégnek az volt az érdeke, hogy minél hamarabb meg tudja kapni a pénzt. Este behozták a menetleveleket, másnap

délelőtt pedig már be lehetett nyújtani a kidolgozott számlát a bankba, és le lehetett emelni az összeget attól a vállalattól, amelyiknek csinálta a munkát a mi vállalatunk. Ilyen dolgokkal foglalkoztam, mert ami ehhez a munkához szükséges, azt be lehet tenni a táskába, és tudtam csinálni otthon, a beteg feleségem mellett. Elhozták a menetleveleket, aztán kijöttek reggel a számlákért, és akkor ezt még sokáig tudtam csinálni, még két évet rá is húztam, miután nyugdíjba mentem. Nyugdíjazásom után egy hónapot voltam otthon, és újra visszahívtak. Attól kezdve megint minden nap jött a kocsi értem, és dolgoztam tovább. Szóval nyugdíjasként csináltam még ezt a munkát egy vagy két évig, aztán átmentem még egy rövid időre a Merkúr rendészetéhez. Ezt a rendész dolgot csináltam vállalkozóként, portásnak mentem oda, és aztán ebből egyenruhás rendészet lett utána. Ott dolgoztam még 1991-ig, az első szívinfarktusomig, aztán abbahagytam. Ez a karrierem. Most már inkább csak kertet ások itthon, ezt jobban szeretem.

Ide, Dunaharasztiba úgy kerültem, hogy 1986 végén megismerkedtünk a második feleségemmel, aki szintén 1985-ben maradt özvegy. Eleinte mind a ketten fenntartottuk a lakásainkat. Ő itt lakott, Dunaharasztiban, két utcával feljebb, aztán amikor odaköltöztem hozzá, az enyémet a Wekerlén kiadtuk albérletbe arab diákoknak, de nem volt jó, mert nem fizettek rendesen, sőt, otthagytak egy nagyon magas telefonszámlát, akkor el is vették a telefonomat. Ezután beköltöztünk a Wekerlére, és az itteni házat eladtuk. Később meg lehetett venni az önkormányzattól a wekerlei lakást, és éltünk is ezzel a lehetőséggel. De a feleségem nem érezte ott jól magát, és mivel nekem is volt kedvem ide jönni, 1997-ben eladtuk a pesti lakást, megvettük ezt, egy kicsit alakítgattuk, és azóta itt élünk, szép csendben.

Az utóbbi években nem foglalkozom aktívan politikai dolgokkal, kivonultam mindenből. 1989-ben ugyan még bejelentkeztem a jogutód pártba [Az MSZP-be. – A szerk.], aztán észrevettem, hogy ugyanaz a birkózás folyik a hatalomért, ami máshol, és lemondtam már arról, hogy lesz valami, ami nekem jó. Ami a rendszerváltás után kialakult, az már a lónak igencsak a másik oldala. Egyeseknek milliárdok jutnak, másoknak pedig hullámpapír az utcán. A rendszerváltás idején néhányan az akkori politikából szimpatikusnak tűntek, de ami mostanra kialakult, azt nem helyeslem, és nem is remélem, hogy megélhetek itt egy olyan rendszert, ami nekem igazán megfelel.

Zsidónak lenni sem volt jó egyik rendszerben sem, amit megéltem. Nem volt jó a háború előtt, nem volt jó a Rákosi alatt, nem volt jó még a Kádárék alatt sem. És persze a mai világ sem kedvez azoknak, akik fel akarják vállalni a zsidóságukat. Az a tapasztalatom, hogy a magyarországi zsidóságnak nagyon kis része tartotta magát a valláshoz, a többség inkább el akarta rejteni a származását, mert annyira bennünk élt a jogos félelem. Megmaradt az emlékeimben, hogy annak idején, gyermekkoromban a Vágóhíd utcában még ki volt téve a mezüze az ajtónkra. A Ceglédi úton, ahova 1941-ben költözünk, már nem tettük ki, mert emlékeztünk arra, hogy az 1936-os vagy 1938-as választási évben – amikor a Hungarista Mozgalom [lásd: nyilasok; Nyilaskeresztes Párt], a Szálasiék indultak, és be is jutottak a parlamentbe – nekünk az ajtón megjelent a hatágú csillag mint megkülönböztető jel. [A nyilasok az 1939-es választások után jutottak be a parlamentbe. Lásd: 1939-es parlamenti választások Magyarországon. – A szerk.] Éjszaka valaki odafestette, nem lehetett tudni, hogy ki, de nyilván valaki olyan, aki már jó előre készült arra, ami később történt. És amikor mindazon túljutottunk, akkor sem olyan világ jött, ami igazán kedvezett a zsidó hagyományoknak. Mert akinek oka sincs, az is, ha valakit szidni kell, a rohadt zsidónál kezdi. Lehet, hogy ez csak a primitív emberek sajátja, de ebben az országban van kilencmillió ilyen szintű

ember. Ha nem itt élnék, akkor lehet, hogy minden nap mondanám imaszíjjal az imát, de itt élek, és így alakult a sorsom.

Ha úgy adódik, hogy zsidó temetésre megyek, természetesen felteszem a kipát, ha egyszer-egyszer templomba megyek, akkor is, de mást nem nagyon tartok a vallásból. Ez így alakult.